

Als paalwormen in het hout.

Onderzoek naar de vestiging van de
massademocratie in Nederland vanuit het
perspectief van de ARP en de SDAP
(1870-1900)

Universiteit Utrecht

Ma Politiek en maatschappij in historisch perspectief

Dr. P. Corduener

Luuk Loupias (3996824)

l.j.w.loupias@students.uu.nl

22-06-2017

Aantal woorden: 17.576

Samenvatting.

Met dit onderzoek is gepoogd een bijdrage te leveren aan de historiografie van de Nederlandse politiek in de periode 1870-1900. Naar mijn weten is dit de eerste fundamentele vergelijking tussen de Antirevolutionaire Partij (ARP) en de Sociaaldemocratische Arbeiderspartij (SDAP). Met dit onderzoek wil ik een hiaat in de literatuur opvullen. Bernard Manin besteedt in zijn *Principles of the Representative Government* amper aandacht aan de opkomst van massapartijen. Massapartijen vormen een belangrijk thema van onderzoek, omdat de democratieopvatting van partijen een rol speelt voor de collectieve betekenis van het begrip 'democratie.' Het analyseren van de partijvorming van de SDAP en ARP leert ons waardevolle lessen over onze democratie.

Inhoudsopgave

Inleiding	4
Hoofdstuk 1	10
Hoofdstuk 2	26
Conclusie	43
Bibliografie	46

Inleiding

‘Maar nog belangrijker voor de toekomst, voor de overwinning van het Socialisme, is het feit, dat die geheele Staat, waarop de bezittende klasse steunt, als het ware doordrongen wordt met Socialistische elementen, die hem doortrekken, zoals de paalwormen zich invreten in het hout. Daardoor wordt hij als steunsel der burgerlijke klasse al wrakker en wrakker.’¹

Pieter Jelles Troelstra, voorman van de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP), wierp een paar jaar na het ontstaan van de SDAP (1894) een blik vooruit op de toekomst. Om de emancipatie van de arbeidsklasse te voltooien, moest de staat doordrongen worden met socialistische elementen. De weg hiernaartoe leidde langs de vestiging van de massademocratie. Wanneer de arbeiders immers hun stemrecht hadden vergaard, konden zij via het parlement de staat dirigeren in de richting van de socialistische heilstaat.

Hoewel we anno 2017 beide begrippen door elkaar gebruiken, zijn de ‘democratie’ en de ‘representatieve regeringsvorm’ niet zo inwisselbaar als ons dagelijks idioom doet vermoeden. In zijn invloedrijke *The principles of Representative Government* geeft Bernard Manin weer hoe beide begrippen met elkaar verstrengeld raakten.’ Hij beargumenteert dat het representatieve model gevormd is door een proces van eeuwenlang zorgvuldig laveren tussen aristocratische en democratische componenten en besteedt in zijn werk een heel hoofdstuk aan de ‘metamorfosen van de representatieve overheid’. Hierin ontwaart Manin een overgang van parlementarisme naar een partijdemocratie, tegen het eind van de negentiende eeuw en aan het begin van de twintigste eeuw, zonder vervolgens verder uit te weiden over dit gegeven.² Manin ziet geen wezenlijke verandering in het functioneren van het representatieve model nadat zij van parlementarisme over is gegaan op massademocratie. Naar de klassieke theorie van de ‘ijzeren wet van de oligarchie’ van Robert Michels (1911) voltrok zich slechts een verschuiving van de macht van de notabelen naar een partijelite bestaande uit activisten en partijbureaucraten.³ Manin poneert slechts het ontstaan van massapartijen en de opmaat van algemeen kiesrecht tot oorzaken van de vestiging van de massademocratie. Waarmee hijin feite impliceert dat de overgang van parlementarisme naar een massademocratie zich relatief naadloos voltrok.

Wanneer we de Nederlandse politiek rond de twintigste eeuwwisseling onder de loep

¹ Pieter Jelles Troelstra, *De S.D.A.P. Haar ontstaan, doel en streven geschetst* (Amsterdam 1899), 24.

² Bernard Manin, *The Principles of Representative Government* (Cambridge 1997), 206-210.

³ Manin, *Principles Representative Government*, 232.

nemen, blijkt Manins veronderstelling problematisch. Vooral zijn opvatting dat de overgang geïnstigeerd werd door druk van een buitenparlementaire beweging op het aannemen van algemeen kiesrecht, strookt niet met de zienswijze van de relevante historiografie over de Nederlandse casus. Er was in Nederland immers al eerder sprake van een politieke partij, de Antirevolutionaire Partij, en deze partij werd niet gedreven door een verlangen naar algemeen kiesrecht. Nederland was zelfs eerder een partijdemocratie – het parlementaire landschap werd al vanaf het begin van de twintigste eeuw gedomineerd door partijen – dan dat het algemeen kiesrecht had. Nederland was een uniek geval: een land met een parlementaire instelling die al vanaf het begin van de twintigste eeuw werd gedomineerd door een partijstelsel – terwijl pas in 1919 algemeen kiesrecht werd ingesteld. Manin veronderstelt juist dat vanaf het eind van de negentiende eeuw de komst van algemeen kiesrecht (en het ontstaan van massapartijen) in feite een soort paradigmawisseling teweegbracht, wat zou resulteren in een massademocratie.

Op het eerste oog lijkt bovenstaand hiaat in Manins betoog – het feit dat hij de komst van massapartijen voorstelt als een *deus ex machina* – voor het verloop van zijn betoog tamelijk ondergeschikt. Immers, hij concludeert aan het einde van het hoofdstuk onder meer dat, ondanks de overgang van parlementarisme naar massademocratie, representatieve regeringsvormen bestuurd worden door een elite.⁴ Echter, om de verstrengeling van het representatieve model en democratie bloot te leggen, moet niet voorbijgegaan worden aan het feit dat de notie van ‘democratie’ wel aan verandering onderhevig was.

Ik sluit mij aan bij de kritiek die Richard Katz en Peter Mair in 1995 plaatsten bij de literatuur over politieke partijen, in hun toongevend artikel *Changing models of party organization and party democracy: the emergence of the cartel party*. Deze hield namelijk in dat de historiografie de massapartij sinds het erkennen van haar bestaan als vaste pasvorm is gaan gelden, terwijl zij slechts staat voor een fase in een continu veranderend proces. Dit heeft tot gevolg dat ook de invulling die massapartijen geven aan het begrip democratie klakkeloos wordt overgenomen.⁵ Katz en Mair willen hiermee de weg plaveien voor het aankondigen van een nieuwe fase in de geschiedenis van de partijpolitiek - de fase van het partijkartel waarin partijen zo dicht tegen de staat aanschurken dat zij het contact met de *civil society* verliezen. Ik zie genoeg aanleiding om juist de beginfase van die politiek aan nader onderzoek te onderwerpen. In het onderstaande zal dan ook de opkomst van de massademocratie in

⁴ Ibidem, 232.

⁵ Richard Katz en Peter Mair, ‘Changing Models of Party Organization: The Rise of the Cartel Party’, *Party Politics* 1 (1995) 1, 5-28, 6-7.

Nederland centraal staan.

Wanneer we de lacune van Manin – massapartijen presenteren als *deux ex machina* en het negeren van de verandering die de opkomst van partijen teweegbracht in de opvatting van het begrip democratie – betrekken op de historiografie over de periode 1870-1918 in Nederland, leidt dat niet tot bevredigende verklaringen. Deze methode roept juist meer vragen op, de omvangrijke studie van Gert van Klinken is daar een sprekend voorbeeld van. Met zijn onderzoek – *Actieve burgers* – naar de Nederlandse politiek tussen 1870 en 1918 legt hij namelijk bloot dat de ontwikkeling naar algemeen kiesrecht in Nederland niet strookte met de opvattingen van Manin. Waar Manin de roep om algemeen kiesrecht en de emancipatoire bewegingen belichaamd zag in massapartijen, geeft Van Klinken overtuigend weer dat zowel partijen als burgers niet stonden te springen om algemeen kiesrecht.⁶ Als partijen niet teerden op de kiesrechtbeweging, hoe werden zij dan de schakels tussen de *civil society* en de staat? En wat zegt dat over de wijze waarop het begrip democratie invulling kreeg?

In dit onderzoek wil ik twee partijen als uitgangspunt nemen in de vestiging van de massademocratie. Als eerste dient zich de ARP aan, gesticht in 1879. Niet alleen omdat zij de eerste Nederlandse politieke partij was, maar ook omdat de partij geen pleitbezorger was van het algemeen kiesrecht; dit maakte de partij niet tot een stereotype massapartij. In het verlengde hiervan zal in het eerste hoofdstuk worden aangetoond dat de ARP in het begin niet getypeerd kon worden als massapartij, in tegenstelling tot wat andere historici beweren, omdat de partij überhaupt niet ontsprong uit een brede volksbeweging. De Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP) daarentegen, gesticht in 1894, voldeed meer aan de criteria van de massapartij, dit zal in het tweede hoofdstuk worden aangetoond. In 1900, het eindpunt van de vergelijking, zouden de partijen naar de *communis opinio* in de historiografie zich inmiddels beide manifesteren als massapartijen. Zowel de ARP als de SDAP voldeden aan: ‘een gedisciplineerde politieke organisatie die zich kenmerkte door zakelijke professionalisering, een gemeenschappelijke ideologie, een geolied bestuursapparaat en een groot ledenbestand dat zich als een buitenparlementaire beweging gedroeg.’⁷

Uit de analyse van beide partijen zal uiteindelijk blijken dat op het eindpunt van de vergelijking, omstreeks 1900, de Nederlandse politiek al in grote mate het predicaat ‘massademocratie’ verdiende. Zo krijgen partijen een vaste achterban en is de loyaliteit van de kiezer van afgevaardigde naar partij verschoven. Tevens ontstaat er blokvorming in het

⁶ Gert van Klinken, *Actieve burgers. Nederlanders en hun politieke partijen 1870-1918* (Amsterdam 2003), 554-558.

⁷ Adriaan van Veldhuizen, *De partij. Over het politieke leven in de vroege S.D.A.P.* (Amsterdam 2015), 10. Zie ook: Manin, *Representative government*, 206-208.

parlement. Ten tijde van het parlementarisme was de onafhankelijkheid van Kamerleden gemeengoed en sprak men van een ‘aristocratie van verstand’. Rond 1900 waren politieke partijen niet alleen salonfähig geworden, ook werden de contouren zichtbaar van een politieke constellatie die tot ver in de twintigste eeuw de status quo zou blijven. Grofweg was het Nederlandse politieke spectrum omstreeks 1900 over twee assen te verdelen. Enerzijds lag er een scheidslijn tussen confessioneel en vrijzinnig (lees: respectievelijk antirevolutionair en katholiek versus sociaaldemocratisch en liberaal). Anderzijds liep dwars door de confessionele en liberale richtingen een splitsing tussen conservatief en progressief, ook wel de *droite* en *gauche*. Het kiesrecht was omstreeks 1900 nog voorbehouden aan de helft van de mannelijke bevolking van 25 jaar en ouder.⁸ Hierdoor – in combinatie met het principe van *winner takes all* van het districtenstelsel – was de liberale stroming ten opzichte van de confessionele en vooral de sociaaldemocratische partij nog bovenmatig vertegenwoordigd in de Kamer. Desalniettemin kon er gesproken worden van een massademocratie, alsmede een politieke arena die voornamelijk ingevuld werd door politieke partijen.⁹

Hiermee worden de contouren van een vergelijking aan de hand van de *method of agreement* zichtbaar. Via deze methode wordt een verklaring gezocht voor het feit dat twee casussen met een relatief verschillend startpunt naar hetzelfde eindpunt toe bewegen. Na de benodigde historische context en de analyse van de totstandkoming van de partijen zal aan de hand van drie variabelen – ‘institutionalisering’, ‘de opvatting van het begrip partij’ en ‘de opvatting van het begrip democratie’ – getracht worden de *black box* van de twee politieke partijen afzonderlijk in een eigen hoofdstuk te ontrafelen.¹⁰ In de conclusie zal blijken dat deze vergelijking tussen de ARP en SDAP uiteindelijk een antwoord geeft op de volgende onderzoeksvraag: welke rol speelde de democratieopvatting van nieuwe politieke partijen in de vestiging van de massademocratie?

Voorafgaand op een toelichting op het primaire bronmateriaal, werp ik nogmaals een blik op de beschikbare handvatten die de historiografie aanreikt. Beide partijen zijn uitvoerig onderwerp geweest van onderzoek. Zo hebben Adriaan van Veldhuizen en Rienk Janssens

⁸ Van Klinken, *Actieve burgers*, 283.

⁹ Ibidem, 354-369. Na de verkiezingen van 1901 konden de zeven zetels van de Vrij-Anti-revolutionaire Partij en de acht zetels van de Vrije Liberalen nog getypeerd worden als ‘onafhankelijk.’ Daarnaast zetelden nog vier onafhankelijke afgevaardigden in de Tweede Kamer die niet eenduidig ideologisch te plaatsen waren, maar wel onafhankelijk waren. negentien van de honderd zetels waren dus niet gebonden aan enige vorm van fractiediscipline, de overgrote meerderheid vormde in het parlement doorgaans een eenheid. Kanttekening: De Liberale Unie was geen partij maar een los verbond. Tevens vormde de verzameling van rooms-katholieke kiesverenigingen nog geen partij. Wel vormden de rooms-katholieke stroming naar buiten uit altijd een eenheid, ook in het parlement.

¹⁰ Charles C. Ragin, *The Comparative Method. Moving Beyond Qualitative and Quantitative Strategies* (Los Angeles 1987), 30-32.

twee indrukwekkende studies gedaan naar de eerste fase van respectievelijk de SDAP en de ARP. Beide laten tot op de vierkante kilometer zien wat de partij zowel lokaal als nationaal betekent. Verder gaf de analyse van Bart Tromp van de partijprogramma's van socialistische partijen (SDB, SDAP en PvdA) een overzichtelijke geschiedenis van de sociaaldemocratie gecentreerd rondom de beginsel- en verkiezingsprogramma's. Verder bood de monumentale studie van Henny Buiting over de SDAP houvast, al was dit vooral gericht op de richtingenstrijd binnen de SDAP. Ten slotte bood de studie van Ido de Haan, *Beginsel van leven en wasdom*, naar de constituering van het Nederlands politieke bestel in de tweede helft van de negentiende eeuw de nodige ruggensteun in het verlenen van historische context.

Voor zowel de SDAP en ARP is aan primair bronmateriaal geen gebrek. De antirevolutionaire beweging is ondergebracht bij het historisch centrum van de Vrije Universiteit. Het Internationale Instituut Sociale Geschiedenis bezit aan een schat van informatie over de geschiedenis van de sociaaldemocratie. De veelheid aan bronmateriaal kan, zeker voor een historicus, een valkuil zijn. Gezien de beperkte omvang dat voor dit onderzoek staat, heb ik me zoveel mogelijk beperkt tot het bronmateriaal dat direct in relatie stond met de partijen. Hierbij moet gedacht worden aan statuten, partijprogramma's en partijnotulen, maar ook aan verslagen van partijcongressen, partijpamfletten en politieke toespraken. Mede vanwege de sterke oligarchische besturen van de partijen rechtvaardig ik daarnaast de focus op de ideeën van partijvoormannen. Dit zal variëren van vuistdikke toelichtingen, pamfletten, krantenartikelen en soms zelfs een enkele persoonlijke brief. Deze enigszins nauwsluitende zoekstrategie is eveneens het gevolg van beperkte tijd. Voor dieper, breder en meer *bottom-up* gefundeerd onderzoek, ben ik erkentelijk aan de werken van Janssens en Van Veldhuizen.

Beide hoofdstukken zijn in een gelijke structuur gegoten. Aan elke partij zal een eigen hoofdstuk worden gewijd. Na de inleiding wordt de context beschreven van beide richtingen, voordat de partij zou gaan ontstaan. In de daaropvolgende paragraaf zal het ontstaan van de partij worden geanalyseerd. Vervolgens komen in drie afzonderlijke paragrafen de variabelen aan bod, 'institutionalisering', 'de opvatting van het begrip partij' en 'de opvatting van het begrip democratie.' Ondanks dat de hoofdstukken, met het oog op de methode van de vergelijking, thematisch zijn opgedeeld, is een enkele keer toch gekozen voor een chronologische verhaallijn. Dit is gedaan omwille van de leesbaarheid. Vanwege het feit dat wegens de chronologische indeling aan het eind van de hoofdstukken geen synthese plaats kan vinden, is gekozen voor een synthese in de conclusie. De hoofdstukken eindigen bij het jaar 1900. Wegens de gebrekkige ruimte zal in de eindconclusie tevens de beknopte samenvatting van de twee hoofdstukken plaatsvinden, in plaats van in aparte deelconclusies.

Met dit onderzoek hoop ik tevens een bescheiden maatschappelijk belang te dienen. Richard Katz en Peter Mair poneerden al in de jaren negentig de stelling dat het partijkartel een nieuwe politieke fase inluidde. In tijden waarin Nederland een tweetal volksvertegenwoordigers kent die mede op grond van deze boodschap twee Kamerzetels vergaarden, wil ik met dit onderzoek tevens de aanmerking van Katz en Mair, dat bepaalde vormen van politiek de voorwaarden van democratie scheppen, nieuw elan inblazen. Dat is wat democratie aantrekkelijk maakt, haar gave om zich in crisismomenten opnieuw uit te vinden. Volgens historicus Pierre Rosanvallon is: ‘De democratie [...] structureel problematisch en derhalve structureel onvoltooid’.¹¹

¹¹ Pierre Rosanvallon, ‘De democratie compliceren om haar te voltooiën’ (Spinozalezing 2012) 63-91, in: Pierre Rosanvallon, *Democratie en tegendemocratie* (Amsterdam 2012), 63-64.

Hoofdstuk 1. Van aanvoerder van een guerilla-bende tot minister

§1. Inleiding

Het woord *partij* kende in de negentiende eeuw een negatieve connotatie. De vader van de eerste Nederlandse politieke partij, Abraham Kuiper, tekende in zijn memoires op hoe tot aan de oprichting van de ARP (1879) over partijen werd gedacht; ‘Partij herinnerde als vanzelf aan het ongerechte begrip van *partijdig*. Een *partijganger* gold voor iemand, die zijn zelfstandigheid te grabbel wierp. *Partijchap* was een geestelijke krankheid. *Partijzucht* was onvaderlands. (...) Een *partijhoofd* deed denken aan den aanvoerder van een guerilla-bende.¹² In diezelfde terugblik, uitgegeven in 1916, concludeerde Kuiper dat hij niet anders had gekund. Immers: ‘Zoolang de strooming in de vaderlandsche politiek haar aanblazing uit het Parijs van 1789 ontving, stonden wij diens volgens als afzonderlijke partij, met allen die ons beginsel deelden, als *Antirevolutionair!*’¹³

Het was inderdaad Kuiper die vanuit de antirevolutionaire richting aan zou zetten tot de oprichting van de eerste Nederlandse politieke partij. Het inleidende citaat van Kuiper is een treffende weerspiegeling van de Nederlandse politieke cultuur van 1848 tot in de jaren 1870. Partijvorming was hierin nog ondenkbaar. In het tijdperk van de parlementaire politiek werd politiek immers in het parlement bedreven middels een ‘technocratisch, juridisch, debat dat abstraheerde van particuliere belangen, behoeften en voorkeuren.’¹⁴ Voordat het belang van het ontstaan van de ARP voor de Nederlandse politiek geanalyseerd kan worden, moet eerst worden gekeken naar de context van de antirevolutionaire stroming ingebed in de Nederlandse politieke cultuur. Voorts komt de totstandkoming van de ARP aan bod. Hierna kan aan de hand van de drie variabelen – ‘institutionalisering’, ‘de opvatting van het begrip partij’ en ‘de opvatting van het begrip democratie’ – de volgende vraag beantwoord worden: Wat voor institutionele en discursieve effecten genereerde de oprichting van de ARP in het laatste kwart van de negentiende eeuw?

§2. ‘Van aristocratie van het verstand’ naar ‘Predikantenpolitiek’

Zoals in de inleiding besproken bepaalde in de Tweede Kamer een ‘aristocratie van het verstand’ de koers van de natie.¹⁵ In deze paragraaf wordt gekeken of in de periode tot aan de

¹² Abraham Kuiper, *Antirevolutionaire staatskunde I* (Kampen 1916), 491.

¹³ Kuiper, *Antirevolutionaire staatskunde*, 493.

¹⁴ Ido de Haan en Henk te Velde, ‘Vormen van politiek. Veranderingen van de openbaarheid in Nederland 1848-1900’, *BMGN-Low Countries Historical Review* 111 (1996) 2, 167-200, 169.

¹⁵ Ido de Haan, *Het beginsel van leven en wasdom. De constitutie van de Nederlandse politiek in de negentiende eeuw* (Amsterdam 2003), 53-62.

partijvorming aanwijzingen waren voor partijvorming, of een andere opvatting van het begrip democratie binnen de antirevolutionaire richting.

Ten tijde van de parlementaire politiek bestond ook nog binnen de antirevolutionaire beweging weerstand tegen partijvorming. In de jaren veertig, vijftig en zestig was Guillaume Groen van Prinsterer de belangrijkste verkondiger van de antirevolutionaire richting in de Nederlandse politiek. Ondanks zijn opvatting dat Nederland behoefte had aan een christelijke partij, die de opvattingen van een politieke minderheid – mede door het strenge censuskiesrecht zetelden overwegend liberalen en conservatieven in de Kamer – vertegenwoordigde, was hij echter wars van een vastomlijnd partijprogramma.¹⁶ Groen van Prinsterer kwam in de periode van de parlementaire politiek het dichtst bij het erkennen van de waarde van een politieke partij. Toch zou dat altijd gepaard gaan met waarschuwingen voor ‘partijschap’. Een partij moest organisch voortvloeien uit gemeenschappelijke vertrekpunten, niet uit een eenheid van (opgetekende) afspraken.¹⁷ Om dit te verduidelijken: Groen vond dat een partij uit één vertegenwoordiger kon bestaan.¹⁸ Fractiediscipline, een anachronisme, moest in elke vorm vermeden worden. Zo vond Groen dat bij onzekerheid over de exacte beginselen van kandidaat-afgevaardigden de kiezers niet slaafs de verenigingen moesten volgen, maar diende de kiezer zelfstandig een beslissing te nemen.¹⁹ Expliciet vermeldde Groen meer dan eens ‘geen democraat’ te zijn.²⁰ Buiten het parlement betitelde Groen van Prinsterer in 1865 het Kamerlid Keuchenius verwerpelijk als ‘hoofd van de democraten.’²¹

Kortom, in de tweede helft van de negentiende eeuw golden zowel ‘democratie’ als ‘politieke partij’ nog als scheldwoorden. In politieke kringen was de consensus dat het begrip ‘democratie’ gelijkgesteld werd aan ‘volkssoevereiniteit’ en de daaruit voortkomende ‘*mob-rule*’ naar Edmund Burke.²² Democratie en volkssoevereiniteit waren in de negentiende eeuw identieke begrippen. Groen schaarde zich wat betreft volkssoevereiniteit achter Burke: volkssoevereiniteit en democratie waren kwalijke uitvloeiselen van de Franse Revolutie. De revolutie was een gevolg – volgens Groen – van de ‘wijsbegeerte van de achttiende eeuw.’²³

¹⁶ Ron de Jong, *Van standspolitiek naar partijloyaliteit. Verkiezingen voor de Tweede Kamer 1848-1887* (Hilversum 1999), 67.

¹⁷ Guillaume Groen van Prinsterer, *Nederlandsche Gedachten, 1869-1876* (Amsterdam 1876), 10-02-1874

¹⁸ Groen van Prinsterer, *Nederlandsche Gedachten*, 09-03-1871.

¹⁹ Janssens, de antirevolutionaire partij, 28.

²⁰ Guillaume Groen van Prinsterer, *Parlementaire Studiën en Schetsen, deel II* (Den Haag 1876), 48, 159.

²¹ Guillaume Groen van Prinsterer, *Parlementaire Studiën en Schetsen, deel III* (Den Haag 1876), 47.

²² Piet de Rooy, *Ons stipje op de waereldkaart. De politieke cultuur van Nederland in de negentiende en twintigste eeuw* (Amsterdam), 20.

²³ Groen van Prinsterer, *Parlementaire Studiën, deel II*, blz. 20 Groen doelde hiermee op de Verlichting.

De term democratie werd amper gebezigd, zij het in negatieve zin. In het parlement werd ‘democratie’ tot aan de jaren zeventig slechts enkele keren geopperd. Nooit werd er gesproken over ‘democratie’ als beginsel, of staatsvorm, enkel in verwijtende vorm om in twijfel te trekken of een bepaald standpunt wel ‘constitutioneel’ was.²⁴

De antirevolutionaire beweging kende dus geen geschiedenis die leunt op democratische overtuigingen. Groen was een tegenstander van democratie of volkssoevereiniteit als beginsel. Democratie als staatsvorm was nog niet eens aan de orde. De strijd van de antirevolutionairen ten tijde van de parlementaire politiek werd gevoerd tegen de revolutionairen; ‘de groote strijd tegen democratie en ongeloof.’ Zijn strijd tegen de revolutionairen deed hem nadenken over partijvorming en over deelbelangen. Toch was ook Groen een gezant van de parlementaire politiek. De komst van de ARP, in april 1879, vormde een breuk met de parlementaire politiek.

Het model van Manin impliceert dat door de roep om algemeen kiesrecht druk op de voorheen exclusieve parlementaire politiek werd gelegd. Dit was in Nederland allerminst het geval. Kiesrecht werd eind jaren 1880 voor het eerst voorzichtig onderwerp van debat. Kuyper zou met de oprichting van de ARP de weg bereiden die Groen voorzichtig was ingeslagen. De breuk was debet aan de visie van Kuyper, niet aan een beweging naar het algemeen kiesrecht. Hoe belangrijk Groen was geweest voor de politieke emancipatie van de antirevolutionaire richting, bleek uit de terugblik van Kuyper op zijn politieke beweegredenen: ‘Dat het tot openlijke, goed-georganiseerde, programatisch-belijnde partijformatie, over en weer, komen moest, voelde slechts een zeer enkele, Groen van Prinsterer vooraan.’²⁵ Het oordeel van Groen ging Kuyper dermate naar het hart dat hij Groen parafraseerde alsof hij niet was wars van ‘goed georganiseerd’ en programatisch-belijnd.’

§3 Het ontstaan van de ARP

De sociaaldemocratische partijen hebben in de academische literatuur doorgaans model gestaan voor het concept van de massapartij.²⁶ Hoe moeten we de ARP dan typeren, de partij die vijftien jaar eerder ontstond dan de SDAP? In de Nederlandse historiografie, zoals hieronder wordt beschreven, is de ARP ook wel getypeerd als massapartij. Dat doet de ontstaansgeschiedenis van de partij echter geen recht aan. Hieronder zal geanalyseerd worden

²⁴ Voor voorbeeld, zie: Verslag der handelingen van de Tweede Kamer der Staten Generaal (hierna:HTK) 1866/1867, blz. 22.

²⁵ Kuyper, *Antirevolutionaire staatskunde*, 490.

²⁶ Manin, *Principles Representative Government*, 206-207. Zie ook: Maurice Duverger: *Political Parties: Their Organization and Activity in the Modern State* (New York), 17, 23-27.

hoe de periode, waarin de ARP ontstond, strookte met het beeld van de beweging waaruit massapartijen ontstonden.

In 1869 stelde Abraham Kuyper dat de natie nu eenmaal ‘geen aggregaat van individuen [is], maar één levend wezen, in organischen samenhang, met een eigen zin en aanleg, een eigen karakter en aard.’²⁷ Dit was in lijn met de parlementaire politiek die Nederland had gekenmerkt vanaf de ingrijpende grondwetswijziging van 1848. Kuyper, op dat moment nog predikant, begon tien jaar voor de oprichting van de ARP met het voorzichtig bereiden van de weg van Groen. In een brochure uit 1869 stelde Kuyper over maatschappelijke verenigingen dat: ‘Wij [...] eischen voor elke bestandsdeel van ons volk volledige vrijheid, onbekrompen recht, om naar getalssterkte en geldelijke vermogen, [...] op de nieuwe volksformatie [Nederland in de moderne tijd] in te werken.’²⁸ Kuyper zou verder impliceren dat de samenleving niet één geheel was, maar verdeeld was in levensovertuiging: ‘Ons gereformeerd volk vooraan, maar evenzeer onze Katholieke landgenoten, [...] als het jonge Holland, noem het modern of radicaal, [...] elke richting moet kunnen meebouwen aan het nieuwe huis, waarin Holland’s volk wonen zal.’²⁹ Kuyper brak hier een lans voor wat later bekend zou gaan staan als ‘soevereiniteit in eigen kring.’ De uitdrukking –door Kuyper gemunt toen hij in 1880 de antirevolutionaire Vrije Universiteit opende – was vooral een aanval op het bemoeizuchtige liberalisme. Elke kring, van de ‘huishoudelijke kring’ tot de ‘wetenschappelijke kring’, kende een eigen gedragscode.³⁰ De soevereiniteit kon alleen inwendig binnen de kring gelden. Het feit dat de staat, die volgens Kuyper doordrongen was van liberale dogma’s, bijvoorbeeld openbaar onderwijs opdrong aan de natie, was voor Kuyper een schending van de soevereiniteit in eigen kring.³¹

De politiek was nog een exclusief speelveld in de jaren zeventig. Het deel van het volk dat via verkiezingen deelnam aan de politiek, was exclusiever dan de burgers die in verenigingen participeerden. Volgens de *communis opinio* in de literatuur zouden massapartijen gehoor geven aan de eis om kiesrechtuitbreiding.³² De ARP zou zich niet langs het algemeen kiesrecht verenigen, maar door het opeisen van hun rechtmatige plek in ‘Hollands huis.’³³

²⁷ Abraham Kuyper, *Het beroep op het Volksgeweten* (Amsterdam 1869), 6.

²⁸ Kuyper, *Volksgeweten*, 24.

²⁹ *Ibidem*, 24.

³⁰ Abraham Kuyper, *Soevereiniteit in eigen kring* (Amsterdam 1880)

³¹ Archief Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme (1800-heden) (HDC), 0.52, Centraal Comité van antirevolutionaire kiesverenigingen (1878-1940), *Ons Program* artikel 3 en 4. De staat (en overheid) waren ‘als diensdijne Gods’ in een Christelijke en dus niet-godsdienstloze natie.’

³² Katz en Mair, *Cartelparty*, 10.

³³ Kuyper, *Volksgeweten*, 24.

In de jaren zeventig zette zich een politisering van de politiek in. Kranten en kiezers kozen openlijk partij en er ontstond een loyaliteitsgevoel binnen kiesverenigingen en richtingen, aangewakkerd door ideologisch gekleurde kranten.³⁴ Kuyper, vanaf 1872 hoofdredacteur van de antirevolutionaire krant *De Standaard*, deed hier vurig aan mee. Voor Kamerleden betekende de veranderende relatie tussen kiezer en afgevaardigde dat niet meer zozeer het liberale debat, maar het vormen, benadrukken en opnieuw bevestigen van de loyaliteit aan de eigen groep voorop kwam te staan.³⁵ Politiek engagement werd niet meer gegenereerd uit het debat, maar vanaf de jaren 1870 ook via mobiliserende retoriek onder politiek gelijkgestemden. Zo werd op een nieuwe manier politieke deelname van de bevolking gestimuleerd.³⁶

Dit bleek maar al te goed uit het Anti-schoolwetverbond. In 1872 werd in het antirevolutionaire dagblad *De Standaard* de oprichting van het verbond kenbaar gemaakt. In 1878 wist het verbond in een week tijd ruim 400.000 handtekeningen te verzamelen tegen het voorstel van de liberale minister van binnenlandse zaken J. Kappeyne van de Copello. Het verbond had een hoog democratisch karakter en de strijd voor de financiering van bijzonder onderwijs zou in de opvolgende decennia vurig worden bestendigd door de ARP. Historicus en politicoloog Ruud Koole zag in het Anti-schoolwetverbond dan ook een buitenparlementaire voedingsbodem voor de ARP. Kuyper was dan wel de ‘bezielende leider’ van de ARP, maar hij gaf na het organiseren van het verbond in 1878 het momentum een gevolg en richtte niet veel later de ARP op.³⁷ Historicus Rienk Janssens trekt dit beeld overtuigend recht in zijn studie *De opbouw van de Antirevolutionaire Partij*. In zijn onderzoek, waarin hij nota bene kiest voor een benadering van de ARP vanuit het perspectief van de lokale kiesverenigingen, moet Janssens concluderen dat Kuyper van elementair belang was voor de oprichting van de ARP. Janssens geeft weer hoe het Anti-schoolwetverbond en het volkspetitionnement van 1878 de partijvorming van de ARP niet instigeerde, maar eerder vertraagde.³⁸ Zoals hieronder zal blijken was door Kuyper de partijvorming al eerder ingezet en was er na het petitionnement weinig sprake meer van ‘momentum.

‘Op drie oorzaken wezen we ter verklaring van den tegenspoed, waarmee het

³⁴ De Jong, *Standspolitiek*, 134.

³⁵ Ido de Haan en Henk te Velde, ‘Vormen van politiek. Veranderingen van de openbaarheid in Nederland 1848-1900.’ *BMGN - Low Countries Historical Review* (1996) 111(2), pp.167–200, 179-185.

³⁶ De Haan en te Velde, *Vormen van politiek*, 169.

³⁷ Ruud Koole, *De opkomst van de moderne kaderpartij. Veranderende partijorganisatie in Nederland 1960-1990* (Utrecht 1992), 38-41.

³⁸ Janssens, *Opbouw ARP*, 147, 153-155.

Liberalisme te worstelen heeft: 1. De logica van het beginsel...'³⁹ Zomaar een voorbeeld van de retoriek van Kuiper in *De Standaard*, waarin hij vanaf de jaren zeventig regelmatig met gestrekt been politieke commentaren afvuurde. In een vurig relaas betoogde Kuiper dat de liberalen al sinds 1789 radicaliseerden. Meest recentelijk had zich dat geuit in een liberaal voorstel van aanscherping van de onderwijswet. Al sinds 1848 vormde het uitblijven van financiering voor bijzonder onderwijs een sluimerende bron van onvrede in de confessionele kringen. Het protest waartegen het volkspetitionnement van 1878 gericht was – de nieuwe onderwijswet waarmee het voortbestaan van bijzonder onderwijs door hogere kwaliteitseisen werd bemoeilijkt - was tevens grotendeels door Kuiper georganiseerd.⁴⁰

In 1877 verbleef Kuiper vanwege overspanningverschijnselen enkele maanden in het buitenland. In april 1877, vlak voor zijn terugkomst, stuurde hij vanuit Nice een brief, getiteld *Een partij?*, waarin hij voor het eerst een openlijke oproep deed tot het plan voor een landelijke aaneensluiting van kiesverenigingen op basis van een antirevolutionair program.⁴¹ De verkiezingen van juni 1877 zouden voor Kuiper te vroeg komen, aan het begin van 1878 stond een conceptversie van een beginselprogram gereed. Het aanvankelijk plan was om het in een paar maanden toe te lichten, in *De Standaard*, maar de organisatie van het petitionnement (februari tot juli 1878) gooide roet in het eten.⁴² Uiteindelijk schreef Kuiper liefst 73 artikelen over de noodzaak van een antirevolutionaire partij.⁴³

Nadat Kuiper op 24 februari 1879 een punt achter zijn toelichtende reeks artikelen zette, kon de eerste bijeenkomst van het 'voorlopig Centraal Comité voor Antirevolutionaire Kiesverenigingen' plaatsvinden. Op 3 april 1879, te Utrecht in het Gebouw voor Kunsten en Wetenschappen, vond zowel de eerste vergadering van dit comité plaats als de oprichting van de Antirevolutionaire Partij.⁴⁴ Alle aanwezigen stemden toe. In totaal waren 28 kiesverenigingen vertegenwoordigd. Een aantal had per brief kenbaar gemaakt in te stemmen

³⁹ De andere twee waren: '2. De leer in de staathuiskunde en 3. De godsdienstige quaestie.' Kuiper in *De Standaard* (03-02-1876)

⁴⁰ Rienk Janssens, 'Antirevolutionaire organisatievorming 1871-1879', in: George Harinck, Roel Kuiper en Peter Bak (red.), *De Antirevolutionaire partij 1829-1980* (Hilversum 2001), 53-72, 63.

⁴¹ *De Standaard* (14-04-1877)

⁴² HDC, 0.52, Statuten ARP, *Vergadering van het voorlopig Centraal Comité voor Antirevolutionaire Kiesverenigingen 03-04-1879*.

Zie ook, *Ons Program Voorrede*, V. Kuiper zag wel een indirect verband tussen het verbond en de ARP. Toch ervoer hij het verbond eerder als een onderbreking van zijn aanzet tot de ARP, dan als een instigerende factor. In 'Ons Program' is dan ook in de inleiding opgenomen: 'Aanvankelijk toch bestond plan noch toelichting, om iets anders te leveren dan een korte serie van vluchtige toelichtingen op 'het program', die in twee a drietal maanden af kon lopen. En eerst toen het Volkspetitionnement deze serie brak en er zich in de door die volksbeweging opgewekte stemming van alle kanten een belangstelling in zulk een systematisch toelichting van het "program" openbaarde...' *Ons Program Voorrede*, V.

⁴³ Gebundeld in een vuistdik boek: A. Kuiper, *Ons Program* (Amsterdam 1879).

⁴⁴ HDC, 0.52, Statuten ARP, *Vergadering van het voorlopig Centraal Comité voor Antirevolutionaire Kiesrechtverenigingen 03-04-1879*.

met het program en de statuten. Debat en discussie over het beginselprogram was al in de periode 1877-1879 gevoerd. Na wat discussie over de statuten was de oprichting van de ARP in april 1879 voor geen van de kiesverenigingen een verrassing.⁴⁵

De oprichting van de ARP werd wel gelegitimeerd met de noodzaak van een te voeren ‘schoolstrijd.’ Verder in dit hoofdstuk zal beschreven worden hoe de ARP op grond van deze noodzaak in de jaren tachtig en negentig van de negentiende eeuw zou uitgroeien tot een massapartij waarmee ‘het volk achter de kiezer’ ook bij de politiek betrokken zou worden. Kuyper had in de jaren voorafgaand aan de oprichting van de ARP niet alleen al een voorschot genomen op het partijprogramma, ook was de institutionalisering al in gang gezet door Kuyper.

§4. Institutionalisering van de ARP

Gedurende de eerste bijeenkomst van het Centraal Comité zou Kuyper zich aanvankelijk nog bescheiden opstellen. Na het inleidende gebed nam Kuyper de aanwezigen in vogelvlucht mee langs de geschiedenis van de antirevolutionaire beweging. Zo meende Kuyper slechts door een kiesvereniging uit Gouda te zijn aangespoord tot het overdenken van een partijprogramma. De Goudse kiesvereniging had in 1877 in *De Standaard* een lijst met zeven punten aangedragen waarop zij haar kandidaten selecteerden.⁴⁶ Wanneer we met de kennis van nu kijken naar de feiten, lag de werkelijkheid toch echt anders. Na in bovenstaande paragraaf geconcludeerd te hebben dat de oprichting van de ARP *bottom-up* werd geïnstigeerd, rest nu de vraag: voltrok de institutionalisering van de partij zich in de eerste paar jaren na de oprichting eveneens centralistisch?

Het Centraal Comité, ontstaan uit een kiesvereniging te Amsterdam, manifesteerde zich vanaf 1875 steeds meer als richtinggevende instantie. Kuyper was voorzitter van dit verbond van prominente antirevolutionairen. Het Comité zou, onder aanvoering van Kuyper in *De Standaard*, in 1877 de voorzet vanuit Gouda aangrijpen om te pleiten voor een gekozen centraal orgaan waar een vastomlijnd beginsel aan ten grondslag lag.⁴⁷ Het feit dat dit Comité al bestond vanaf 1875, gold als extra argument voor het gegeven dat in de vorige paragraaf al geconcludeerd is: de centraal gestuurde totstandkoming van de ARP. Janssens concluderen dan ook dat voor 3 april 1879 al sprake was van een herkenbaar antirevolutionair

⁴⁵ Janssen, *Opbouw ARP*, 164-165.

⁴⁶ *De Standaard*, 02-06-1877.

⁴⁷ Rienk Janssens, ‘Eenheid en verdeeldheid 1879-1894’, in: George Harinck, Roel Kuiper en Peter Bak (red.), *De Antirevolutionaire partij 1829-1980* (Hilversum 2001), 53-72, 68.

partijkader.⁴⁸ Ook bij de institutionalisering van de ARP was het Kuyper die ogenschijnlijk de touwtjes in handen had.

Kuyper zou op 3 april 1879 dus bagatelliserend terugblikken dat hij slechts aan de vraag van Gouda voldeed.⁴⁹ Tevens moest het verlies van Groen als verbindende voorman worden gecompenseerd. Geen enkel persoon was in staat de antirevolutionairen bij elkaar te houden; een centrale partijorganisatie moest die leemte opvullen.⁵⁰ Ideologisch plaatste Kuyper de partij in lijn met de koers van Groen: de ARP moest een emancipatiebeweging vormen en de ‘grondtoon van de natie vertegenwoordigen.’

‘Natuurlijk, ieder vogeltje zingt op zijne wijs.’⁵¹ De zelfstandige lokale kiesverenigingen vormden lokale bolwerken en werden meestal gedomineerd door conservatieve aristocraten, die hun autonome positie koesterden.⁵² Toch benadrukte Kuyper in zijn maidenspeech de noodzakelijkheid van het tonen van verbinding. Expliciet werd dan ook bevestigd dat het Centraal Comité een verbond aanging met kiesverenigingen. Zij beschikten over het alleenrecht om stemhebbende afgevaardigden te sturen naar de deputatenvergaderingen. Het was een Centraal-Comité van Anti-revolutionaire Kiesverenigingen’, niet van Kamerleden.⁵³

‘Het Comité zou zijn morele basis in zijn autoriteit van het volk hebben.’⁵⁴ Dit verkreeg het Comité via kiesverenigingen. In de statuten werd de volgende doelstelling geponeerd: ‘door aaneensluiting en saâmwerking, de eenheid van richting onder de Antirevolutionairen in den lande te bevorderen.’ Om die samenwerking te bekrachtigen, kreeg het Comité de bevoegdheid om deputatenvergaderingen uit te schrijven, kandidaten voor de verkiezingen aan te bevelen, een actieve rol in het bevorderen van de oprichting van nieuwe kiesverenigingen en ‘zwakke’ verenigingen (financieel) te steunen. Ook zou het Comité de koers van de partij mogen bepalen en een informerende en toezichhoudende rol mogen spelen om met de kiesverenigingen de landelijke kandidaatstelling vast te stellen. Toch

⁴⁸ Janssens, *Opbouw ARP*, 324.

⁴⁹ HDC, Statuten ARP, , Vergadering van het voorloopig Centraal Comité voor Antirevolutionaire Kiesrechtverenigingen 03-04-1879. VU

⁵⁰ Ibidem, Zie ook: Janssens, *Eenheid en verdeeldheid*, 71-72. Citaat: ‘Morele invloed gaat echter niet over op een ander. Een opvolger voor Groen is dus niet denkbaar. Daarom, toen in 1873, na confrontatie met geestverwanten, kamerleden Dr. Kuyper gelden wilden toevertrouwen ten bate der verkiezingen, werd zulks geweigerd. Alleen in vereniging met enkele andere heren tot Centraal Comité [...], werd het mandaat aanvaard.’

⁵¹ Archive Princeton University Theological library (PUT), ‘Abraham Kuyper (1878)’ (datum onbekend), <http://kuyper.ptsem.edu/id/Kuyper235-238/dmd031> (10-05-2017)

⁵² Arie van Deursen, ‘Van antirevolutionaire richting naar antirevolutionaire partij 1829-1871’, in: George Harinck, Roel Kuiper en Peter Bak (red.), *De Antirevolutionaire partij 1829-1980* (Hilversum 2001), 11-52, 42, 45.

⁵³ *De Standaard*, 05-04-1879.

⁵⁴ HDC, Statuten ARP, , Vergadering van het voorloopig Centraal Comité voor Antirevolutionaire Kiesrechtverenigingen 03-04-1879.

behielden de districten hun autonomie en zou het Comité slechts dienend zijn.⁵⁵ De praktijk zou uitwijzen dat het Comité zich niet weerhield en vaak een leidende rol zou opeisen. De ARP zou al in een betrekkelijk korte periode uitgroeien tot een nationaal georiënteerde partij. De uitdaging om enerzijds uit te groeien in de breedte – meer kiesverenigingen – en anderzijds in de diepte – meer invloed voor het Comité in het partijkader, ging Kuyper niet uit de weg. Er ontstond een ware partijcultuur, vooral rondom de deputatenvergaderingen. Eens in de twee jaar konden hierin wijzigingen aan het beginselprogramma worden aangebracht. Tevens was het één maand voor de verkiezingen het moment om de plooiën glad te strijken en werd de campagne afgetrapt. In *De Standaard* werd gesproken over ‘Het voordeel van deze Deputaten-vergadering is, dat men vlak voor den electorale veldslag, elkander weer van aangezicht tot aangezicht ziet.’⁵⁶

Het partijkader – dat werd gevormd door het Centraal Comité, deputatenvergaderingen, een landelijk programma en algemeen geldende richtlijnen voor de verkiezingen van de Tweede Kamer, de Provinciale Staten en de gemeenteraad – werd in de jaren na 1879 in toenemende mate uniform, wat ervoor zorgde dat de partij steeds meer een nationaal karakter kreeg.⁵⁷ Toch was het nog altijd Kuyper die impliciet de touwtjes strak in handen had binnen het kader. Zo trok het Centraal Comité, met Kuyper vanaf 1879 tot 1920 als voorzitter, onmiddellijk de steun aan een kiesvereniging in wanneer de kandidaat zich niet openlijk tot ARP kandidaat opwierp of een kandidaat-afgevaardigde van de vereniging het beginselprogramma niet wilde ondertekenen. Dit geschiedde in 1883 in Groningen, maar het incident vormde een uitzondering op de algemene tendens binnen de ARP in het begin van de jaren 1880. Het Comité zou meer de teugels in handen krijgen.⁵⁸ De toenemende mate van uniformiteit zou bijvoorbeeld blijken uit het feit dat vrijwel alle kiesverenigingen in de jaren na de oprichting van de partij opteerden voor een naamsverandering in de gangbare antirevolutionaire naam, ‘Nederland en Oranje.’ Het Centraal Comité zou steeds meer invloed verkrijgen over de koers van de kiesverenigingen. De kiesverenigingen liepen in de pas.⁵⁹

De ARP was dus een partij die van bovenaf vorm kreeg. Later in dit hoofdstuk zal blijken dat Kuyper wel degelijk tegengas te verduren kreeg. De partij zou vanaf haar oprichting twee kampen kennen. De verschillen lagen niet zozeer inhoudelijk, maar meer in de manier waarop de partij haar idealen diende te verwezenlijken. Kuyper was altijd

⁵⁵ Rienk Janssens, ‘Eenheid en verdeeldheid 1879-1894’, in: George Harinck, Roel Kuiper en Peter Bak (red.), *De Antirevolutionaire partij 1829-1980* (Hilversum 2001), 53-72, 72.

⁵⁶ *De Standaard* 12-05-1883.

⁵⁷ Janssens, *Eenheid en verdeeldheid*, 78.

⁵⁸ Janssens, *Opbouw ARP*, 188-190, 207-208.

⁵⁹ *Ibidem*, 207.

voorzitter geweest van een strakke centralisatie en een strenge onderwerping van de antirevolutionaire Tweede Kamerfractie aan het beginselprogramma. Enkele prominente antirevolutionaire aristocraten, zoals Alexander de Savornin Lohman en Barthold Lintelo de Geer van Juthpaas, moesten als Kamerleden weinig hebben van het strakke regime van de ‘democraten’. Het zou in 1894 leiden tot een afsplitsing van de ‘aristocraten’. Hierover meer in de laatste paragraaf, het zou de definitieve transformatie van de ARP in een massapartij inluiden.

§5. Invulling begrip Partij

Gedurende de negentiende eeuw kende het begrip ‘partij’ twee connotaties. Ten eerste werd door Groen van Prinsterer al gerefereerd aan ‘partij’ als een afgebakende volksgroep in een natie. Ook aan het eind van de negentiende eeuw werd de term ‘partij’ nog gebezigd wanneer men sprak over een richting. De antirevolutionaire partij stond dus niet alleen voor de organisatie, welke sinds 1879 de tweede betekenis vormde, maar ook voor het volksdeel in de samenleving. Het feit dat het woord ‘partij’ eind negentiende eeuw ook als aanduiding van een volksdeel gold, bleek uit het historisch overzicht *Het ontstaan, de beginselen, en de geschiedenis van onze politieke partijen* van Cornelis van Koetsveld uit 1904. Hierin beredeneerde Koetsveld dat de Christelijk Historische Partij, opgericht in 1903, vanaf de prehistorie tot het begin van de twintigste eeuw al een partij in de samenleving vormde.⁶⁰ In deze paragraaf zal geanalyseerd worden hoe de ARP aan het eind van de negentiende eeuw zich ontwikkelde tot een massapartij.

Ondanks het feit dat de institutionalisering van de partij met strakke hand van bovenaf werd vormgegeven, kende de antirevolutionaire beweging eveneens een buitenparlementaire beweging. Al sinds de grondwet van 1848 sluimerde de onvrede over het achterblijven van financiering voor bijzonder onderwijs binnen confessionele kringen. Het Anti-Schoolwetverbond was ergens eind 1878 een roemloze dood gestorven, de ARP zou strijdvoortzetting geven. Naast het proces van institutionele uitlijning, in paragraaf vier besproken, was de partij voornemens de ‘kleyne luyden’ eveneens bij de politiek te betrekken.⁶¹ centralisering van het partij kader, had Kuiper een apparaat wat ook in stelling moest worden gebracht om het volksdeel achter de kiezer te betrekken bij de politiek. Janssens ontwaard in alle vijf de onderzochte districten een parallel: in elk district ging de oprichting van lokale

⁶⁰ Van Veldhuizen, *De partij*, 282. Zie ook: C.E. van Koetsveld, *Het ontstaan, de beginselen en de geschiedenis van onze politieke partijen* (Rotterdam 1904).

⁶¹ Janssens, *Opbouw ARP*, 323.

christelijke scholen vooraf aan de stichting van antirevolutionaire kiesverenigingen. Rondom lokale netwerken was er dus sprake van een potentiële voedingsbodem voor buitenparlementaire partijvorming van onderop.⁶² Het was de ARP gelegen om na haar oprichting de spreekbuis van de antirevolutionaire richting te worden. In de brede definitie, zoals in de inleiding weergegeven, vormden de antirevolutionairen rondom een aantal thema's een 'partij.' Zo waren de antirevolutionairen naast de schoolstrijd tevens oranjegezind. Dit maakte de ARP nog geen massapartij, hiervan – zoals later in deze paragraaf nog wordt betoogd – kon pas gesproken worden vanaf 1894.

Wanneer we de ARP langs de meetlat leggen van de massapartij zoals door Katz en Mair geschetst, zien we dat de ARP in ieder geval de *rol* van de massapartij op een passende wijze invulling gaf. Katz en Mair – en overigens ook Manin – stellen een beeld vast van een partij die een schakelpositie innam tussen de *civil society* en de staat.⁶³ Het begrip *civil society* betekende in deze context slechts het stemgerechtigde volk.⁶⁴ De antirevolutionaire achterban vormde weliswaar de 'grondtoon van de natie', waar de ARP voor streed was een rechtmatige positie in de Nederlandse staat. Ze ageerden voornamelijk tegen de liberale dominantie, maar onderkende daarnaast dus wel het bestaan van meerdere kringen waarin een intrinsieke soevereiniteit zou moeten gelden.⁶⁵ Zo zouden de antirevolutionairen de soevereiniteit van katholieken respecteren, zoals in het onderwijs, zolang het niet ten koste ging van de 'antirevolutionaire geest van de natie.'⁶⁶

Uit paragraaf drie en vier is gebleken dat de ARP zowel niet werd opgericht als niet functioneerde naar de pasvorm van de massapartij. Het feit dat het functioneren van de ARP in haar relatie ten opzichte van de staat en de *civil society* in overeenstemming was met het model van de massapartij, kent echter ook nog een kanttekening. De ARP kende namelijk nog een extra, minder expliciete schakel. Namelijk, tussen de *civil society* en de partij enerzijds en het volk *achter* de kiezer anderzijds. De mobilisatie van 'het volk achter de kiezer' ging Kuyper zeer naar het hart. De katholieke voorman Herman Schaepman sprak zich bewonderend uit over de gave van Kuyper, om staatkundige onderwerpen in *De Standaard*

⁶² Ibidem, 322-324.

⁶³ Katz, Mair, *Cartelparty*, 9-11.

⁶⁴ Of het 'politiek participerende volk.'

⁶⁵ Kuyper, *Soevereiniteit in eigen kring*, Zie ook:

⁶⁶ *De Standaard*, 21-12-1887. In 1887 werd door de ARP en de 'Algemeene Bond van Rooms-katholieke Kiezersverenigingen' afgesproken dat bij een herstemming altijd op een kandidaat zou worden gestemd waarvan het programma het meest overeenkwam met de eigen partij. Door af te gaan op programma's betekende dat in de praktijk dat confessionelen elkaar zouden steunen wanneer er een herstemming plaatsvond tussen 'confessioneel' en 'vrijzinnig.'

begrijpelijk voor te leggen aan de ‘kleine luyden.’⁶⁷ Kuiper zou in de jaren 1880 via *De Standaard* de achterban voortdurend bewust maken van de liberale ‘overheidsbemoeienis’.⁶⁸ Waar liberalen een ‘nachtwakersstaat’ voorzagen en zo het onderwijs slechts neutraal wenste aan te bieden, verzag Kuiper hierin juist een kwalijke inperking van de soevereiniteit van het antirevolutionaire volksdeel.⁶⁹

De partij kreeg eind jaren 1880 een ander gezicht. Het Centraal Comité verwierf meer invloed over de kandidaatstelling in de kiesverenigingen. Jarenlang fungeerde in veel districten een lokaal gezaghebbende, zoals de Utrechtse hoogleraar De Geer van Jutphaas, als autoriteit die op eigen gezag afgevaardigden kandideerde. Eind jaren 1880 zouden dergelijke gezaghebbenden, meestal aristocraten, geleidelijk plaats maken voor partijmannen die hun autoriteit meer nadrukkelijk verleende aan de partij. Zij zouden uitvoerig overleggen met het Comité, voordat zij kandidaten voorstelden.⁷⁰ Dit symboliseerde de voortschrijdende partijvorming van de ARP. Ook was het een mooi voorbeeld van de parallelle ontwikkeling van maatschappelijke differentiëring.⁷¹ De ‘partij’ van antirevolutionairen, in de zin van het ‘volksdeel’, begon namelijk barsten te vertonen.

De maatschappelijke differentiëring kreeg een vervolg met respectievelijk de ‘Doleantie’ (1886) en de ‘Zwarte dag in de geschiedenis van de ARP’ (1894). De doleantie was een scheuring in de Nederlands Hervormde Kerk, geleid door Abraham Kuiper, waarin een deel van de gereformeerden zich losmaakte van het bestuur van de Nederlands Hervormde Kerk. De ARP bleef zich dan wel succesvol presenteren als overkoepelende partij, de Dolerende kerkgemeenschap - de Gereformeerde Kerken – kon vrijwel volledig worden toegerekend tot de achterban van de ARP.⁷² Het voorval doet Van Klinken dan ook concluderen dat:

‘De kleine luyden, die gebruik gemaakt hadden van hun kerkelijke kiesrecht en die volop betrokken waren bij de opbouw van de ARP en de Gereformeerde Kerken, zouden niet lang meer genoegen nemen met het feit dat ze waren uitgesloten van het kiesrecht in de

⁶⁷ *Gedenkboek. Opgedragen door het feestcomité aan prof. dr .A. Kuiper, bij zijn vijf en twintigjarig jublieum als hoofdredacteur van ‘De Standaard’* (Amsterdam 1897), 109.

⁶⁸ Zoals in *De Standaard* 23-04-1888, maar ook al in: *De Standaard* 08-06-1876

⁶⁹ Janssens, *Eenheid en verdeeldheid*, 78-79.

⁷⁰ Janssens, *Opbouw ARP*, 328.

⁷¹ R. Kuiper, ‘Het Nederlands protestantisme in ontwikkelingsperspectief (1860-1940)’, in: J. de Bruin (red.), *Een land nog niet in kaart gebracht. Aspecten van het protestants-christelijke leven in Nederland in de jaren 1880-1940* (Amsterdam 1987), 1-25, 22.

⁷² *De Standaard* 03-06-1889.

*maatschappij. Kritiek van de gevestigde machten deerde hen nauwelijks.*⁷³

Binnen de ARP werd in 1894 definitief gebroken met een deel van de gevestigde macht. De Savornin Lohman splitste zich namelijk van de ARP af na de deputatenvergadering van 1894. Daarover meer in de volgende paragraaf, het betrof een scheidslijn tussen ‘democraten’ en aristocraten.

Dit is van belang op het begrip partij, omdat na deze gebeurtenissen de ARP pas echt een slag kon slaan. Ten eerste, de breuk die Kuiper forceerde met de *droite* was niet onvermijdelijk. Kuiper wekte na de breuk in 1894 de indruk dat hij de aristocraten liever kwijt dan rijk was. Tegen het Centraal Comité op de deputatenvergadering in 1897 bezigde Kuiper dan ook dat de afvalligen die zich in 1894 hadden afgesplitst niet op coulantie mochten rekenen.⁷⁴ Het gevoel bekruipt dat Kuiper nu echt de ARP naar eigen hand kon gaan zetten, waar hij voorheen nog door leden van de *droite* gecorrigeerd kon worden in het Centraal Comité.⁷⁵ Hierover meer in volgende paragraaf. De partij kon door het overwinnen van Kuiper en de ‘democraten’ de definitieve transformatie inzetten tot een massapartij.

In 1896 zette Kuiper door, het Centraal Comité legde op vergadering in november 1896 aan de deputaten voor (kiesverenigingen) dat zij zich voortaan dienden te houden aan de besluiten van de deputatenvergadering, óók inzake de kandidaatstelling voor de Tweede Kamer. Vooral dit laatste werd ervaren als het strak aanhalen van de teugels. Dit gebeurde voorheen ook wel op de deputatenvergaderingen, zij het op een informele manier, de expliciete verankering was een definitieve verschuiving van de macht van kiesverenigingen naar het Centraal Comité.⁷⁶ De provinciale comités zouden hierdoor meer verantwoordelijkheid krijgen. Het versterken van het Centraal Comité werd gerechtvaardigd met het oog op de nieuwe kieswet van Samuel van Houten, die leidde tot een toestroom van kiezers bij de verkiezingen 1897. Ten opzichte van 1890 steeg het kiesrecht van respectievelijk een kleine 300.000 kiezers naar 560.000 stemgerechtigden.⁷⁷ De verkiezingen van 1897 lieten zien dat de ARP inmiddels op volle toeren draaide en wel een massapartij kon worden gezien. Door het hele land werden vrijwilligers ingezet voor het voeren van campagne. De partij ging van acht naar 16 zetels (van de honderd).⁷⁸

In april 1897, vlak voor de verkiezingen, vierde Kuiper zijn 25 jarig jubileum als

⁷³ Van Klinken, *Actieve Burgers*, 210.

⁷⁴ HDC, 0.52, Stukken betreffende de deputatenvergaderingen, 1887-1937, 24-04-1897

⁷⁵ Kuiper, *Uit dal omhoog*, 100.

⁷⁶ HDC, 0.52, Stukken betreffende de deputatenvergaderingen, 1887-1937, 04-11-1896.

⁷⁷ Van Klinken, *Actieve burgers*, 329.

⁷⁸ *Ibidem*, 350.

hoofdredacteur van *De Standaard*. Het jubileum kon tevens worden gezien als de viering van vijftig jaar leiderschap van de antirevolutionaire beweging. Een comité, buiten weten van Kuiper om, regelde een viering in het Amsterdamse Paleis van Volksvertegenwoordiging die zijn gelijkenis niet kende in de Nederlandse vooroorlogse geschiedenis. Duizenden antirevolutionairen waren op de been en Kuipers toespraak werd meerdere malen onderbroken door luid gejuich en langdurig applaus.⁷⁹

De succesvolle verkiezingen van 1901 vormde de bevestiging van wat het liberale *Algemeen Handelsblad* al na de viering van Kuipers jubileum opmerkte: ‘de meest invloedrijken partijleider van ons land’.⁸⁰ In 1901 zou Kuiper als minister een antirevolutionair en katholiek kabinet mogen leiden. Vlak voor de verkiezingen van 1901 had Kuiper tevreden geconcludeerd dat de organisatie van de partij tot een absoluut hoogtepunt was gekomen.⁸¹

§6. Invulling begrip democratie

‘In 1894 scheurde de ARP, een deel volgde jhr. A. F. de Savornin Lohman, een ander Kuiper. De breuklijn liep tussen conservatief en progressief, hervormd en gereformeerd, heren met dubbele namen en kleine luyden.’⁸² Uit bovenstaande paragraaf bleek dat de ARP na de breuk van 1894 niet alleen transformeerde in een massapartij, ook zouden de ‘democraten’, de *gauche*, als winnaar uit de bus komen. Hieronder zal verder in worden gegaan op wat voor implicaties deze wending had op de wijze waarop de ARP invulling wenste te geven aan het begrip ‘democratie.’ Ondanks het feit dat de democraten aan het langste eind trokken, zou dat niet betekenen dat de ARP de wegbereider werd van de massademocratie zoals die door Katz en Mair wordt geschetst.

Ondanks de toenemende uniformiteit binnen de ARP, bestond er een breuklijn binnen de partij tussen democraten en aristocraten. Vanaf 1879 greep het Centraal Comité langzaam meer macht naar zich toe. Op de constituerende deputatenvergadering in 1879 lag het primaat nog bij de autonomie van de lokale kiesverenigingen. De gevoeligheid tussen democraten en aristocraten was tevens merkbaar tussen enerzijds het partijkader, wat statutair een verzameling van kiesverenigingen was, en anderzijds de antirevolutionaire ‘Kamerclub.’

⁷⁹ Roel Kuiper, ‘Uit het dal omhoog 1894-1905’, in: George Harinck, Roel Kuiper en Peter Bak, *De Antirevolutionaire Partij 1829-1980*, 93-113, 102-103.

⁸⁰ Geciteerd uit: Kuiper, *dal omhoog*, 104.

⁸¹ Abraham Kuiper, *Volharden bij het ideaal: openingswoord ter deputatenvergadering van 17 april 1901* (Amsterdam 1901), 102.

⁸² G.J. Schutte, ‘Over '86 en '92 en daarna. Kuipers gereformeerde wereld herdacht’, *BMGN* 110 (1995) 515-547, 538.

In de jaren tachtig kreeg het Centraal Comité meer de greep over de kiesverenigingen. In zowel het Comité als in de Kamer zetelden zowel ‘democraten’ - met meer loyaliteit naar de partij - als aristocraten, die meer op eigen gezag voerden. De aristocratische Kamerleden kregen het gevoel betugeld te worden door het Comité en haar strikte program. Ze waren gewend aan hun onafhankelijke rol als Kamerlid. Zo was Alexander de Savornin Lohman wars van partijdiscipline en had hij moeite met ‘de eenheid van een partij, een program en ook standpuntbepaling’.⁸³ Net zoals het Centraal Comité bij de kandidatenbepaling een leidend positie zou vergaren, zouden diezelfde kandidaten, eenmaal Kamerlid, zich aan het kader dienen te onderwerpen. Het zou uiteindelijk resulteren in een afsplitsing van de aristocraten, omschreven in de statuten als ‘de zwarte dag van 1894.’⁸⁴ Naast het dispuut over partijdiscipline trok de kieswet van Tak van Poortvliet een tweede breuklijn door de partij. Het ontwerp, wat een drastische uitbreiding van het kiesrecht zou betekenen, vond een kritische medestander in Kuyper, en zijn gevolg, maar kon op hevig verzet van de aristocraten rekenen.⁸⁵ Een week voor de deputatenvergadering van 30 maart 1894 (altijd één maand voor de verkiezingen) spraken tien van de twintig Kamerleden, veelal ‘heeren’, zich uit tegen het ontwerp-Tak. Kuyper stak daarentegen op de deputatenvergadering vurig van wal en pleitte onomstotelijk voor het wijzigen van de kieswet. De beslissing werd overgelaten aan de deputaten, zij stemde overtuigend tot het steunen van de nieuwe kieswet van Tak. Er ging een extra gevoeligheid schuil in de concludering dat de laatste stem toch bij de deputaten lag; de tien ‘heeren’ diende zich er maar naar te schikken.⁸⁶ Zij zouden zich afsplitsten en voortaan in de Kamer te boek staan als ‘Vrij-Anti-Revolutionairen.’

Het feit dat de ‘democraten’ uiteindelijk aan het langste eind trokken, betekende dat de ARP de transformatie naar een volleerde massapartij een gevolg kon geven. Dit is betoogd in paragraaf vijf. Dit betekende echter niet dat de ARP ineens ook de wegbereider van de massademocratie werd. Integendeel, de ARP bleef fel gekant tegen het algemeen kiesrecht. Zo had Kuyper in 1898 met een reis naar Amerika kennis gemaakt met de excessen van de ‘volksdemocratie.’⁸⁷ Ook verscheen in 1895 de volgende regels in *De Standaard*:

Men moet intusschen het ‘sturen in democratische richting’ wel onderscheiden van ‘het aansturen op de democratie als regeeringsvorm.’ Het eerste wordt evenzeer principieel

⁸³ Geciteerd uit: Kuiper, ‘Dal omhoog’, 103.

⁸⁴ HDC, 0.52, Stukken betreffende de deputatenvergaderingen, 1887-1937, 24-04-1894

⁸⁵ In het tweede hoofdstuk is meer context over de Kieswet-Tak opgenomen.

⁸⁶ HDC, 0.52, Stukken betreffende de deputatenvergaderingen, 1887-1937, 24-04-1894

⁸⁷ George Harinck, *Varia Americana - in de voetsporen van Abraham Kuyper* (Amsterdam 2016), 205-210.

*geischt als het tweede afgewezen, in naam van het gezag der overheid, dat het tegenwicht moet vormen, als van Hooger hand gegeven, tegen den invloed des volks, als van beneden opkomend.*⁸⁸

Vanaf 1879 werd in *Ons Program* geopteerd voor het ‘gezinshoofdkiesrecht.’ Onfatsoenlijke gezinshoofden kwamen niet in aanmerking voor het kiesrecht, zij dienden te voldoen aan een woningcensus.⁸⁹ Ondanks dat de ARP rond het jaar 1900 fungeerde als een massapartij, werd de massademocratie nog niet omarmd. Ook de niet-stemgerechtigden stonden niet bepaald op de barricaden voor hun stemrecht. Van Klinken ziet hierin het begin van de verzuilde samenleving.⁹⁰ Het principe van ‘soevereiniteit in eigen kring’ was stevig geconsolideerd in de antirevolutionaire stroming.

⁸⁸ ‘De Christus en de sociale Nooden’, reeks artikelen *De Standaard* (1894-1895), 57.

⁸⁹ *Ons Program*.

⁹⁰ Van Klinken, *Actieve burgers*, 560.

Hoofdstuk 2. Parlementairen en revolutionairen

§1. Inleiding

‘Alleen daar kan de hartstocht revolutionair werken, waar hij het vuur is in de locomotief, terwijl het verstand als machinist dienst doet. Waar dat niet het geval is, kan de hartstocht de trein der arbeidersbeweging slechts doen dérailleren.’⁹¹ Pieter Jelles Troelstra, voorman van de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP), geeft in dit citaat uit 1896 treffend de tweestrijd binnen de sociaaldemocratische richting weer aan het eind van de negentiende eeuw. Enerzijds stond het socialisme bol van hartstochtelijkheid en gold er een heilig geloof in het bereiken van een socialistische heilstaat, waarin de arbeidsklasse kreeg waar het recht op had. Anderzijds liet de SDAP de parlementaire weg in het verwezenlijken van de idealen niet links liggen en werd via dit parlement tevens aan meer graduele lotsverbetering van de arbeider gewerkt.

Alvorens in dit hoofdstuk de oprichting van de SDAP aan bod komt, wordt hieronder de context weergegeven waarin de SDAP ontstond. De SDAP ontstond in 1894 namelijk uit de Sociaal-Democratische Bond (SDB). Uit de eerste paragraaf zal blijken dat de SDAP niet zozeer als concurrent, maar meer als opvolger van de SDB moet worden beschouwd. Vanaf de jaren 1890 zou de SDB zich steeds explicieter afwenden van de parlementaire weg richting het anarchisme. Dit schiep een lacune voor een sociaaldemocratische parlementaire beweging. De SDAP ging de strijd aan om in via het parlement te wedijveren voor constructieve politieke veranderingen voor de arbeidsklasse.

Toch bleven de eerste tien jaar na de oprichting van de SDAP in 1894 nog voor een deel in het teken staan van de SDB. De SDAP moest binnen de socialistische beweging zijn positie vergaren. De verantwoording van de ingeslagen parlementaire weg van de SDAP werd zeker in de eerste jaren gelegitimeerd met het afwijzen van de SDB. Nadat het ontstaan van de SDAP is geanalyseerd, kan aan de hand van de drie variabelen – ‘institutionalisering’, ‘de opvatting van het begrip partij’ en ‘de opvatting van het begrip democratie’ – de volgende vraag beantwoord worden: Wat voor institutionele en discursieve effecten genereerde de oprichting van de SDAP in het laatste kwart van de negentiende eeuw?

§2. Het ontstaan en imploderen van de SDB

In deze paragraaf zal blijken dat de SDAP moet worden gezien als opvolger van de SDB en niet zozeer als politieke concurrent. De SDB had voor de oprichting van de SDAP de

⁹¹ *De Sociaaldemokraat*, 04-01-1896.

parlementaire arena reeds verlaten. Om aan de titel ‘concurrent’ te voldoen, moet immers op zijn minst geopereerd worden op hetzelfde speelveld. Tevens zal blijken dat het verlaten van de politiek parlementaire arena van de SDB van relevantie is voor het ontstaan van de SDAP.

Waar het antirevolutionaire gedachtegoed voor de aanloop naar partijvorming al diep in de Nederlandse natie geworteld lag, moest het socialisme het in eerste instantie vooral hebben van inspiratie uit het buitenland. De antirevolutionairen vonden in hun geloof een gedeelde geschiedenis. De eerste paragraaf van het beginselprogramma van de ARP zou dan ook openen met de proclamatie dat de ‘kleine luyden’ sinds 1572 de ‘grondtoon van de natie vormden.’⁹² Het socialisme had geen geschiedenis om op terug te vallen. De achterban, de arbeider, moest zelfs nog gedefinieerd worden in het voornamelijk agrarische Nederland.

In de jaren zeventig zocht de Amsterdamse smedenvereniging ‘De Volharding’ aansluiting bij het Algemeen Nederlandsch Werklieden-Verbond (ANWV). De Amsterdammers stelden voor een programma te ontwerpen en als voorstel kwamen zij met het in 1875 vastgestelde Programma van de Duitse socialistische partij.⁹³ De ambities van de Amsterdamse vereniging reikten verder dan die van het passieve ANWV. Op 4 augustus 1878 constitueerde zij zich als de Sociaal-Democratische Vereeniging nam zij het Duitse programma integraal over.⁹⁴

In andere Hollandse en Friese steden ontstonden gelijksoortige verenigingen naar de Amsterdamse SDV. In 1879 was de eerste uitgave van de socialistische krant *Recht voor Allen* verschenen, dat al bekend stond als officieus blad van de beweging. Redacteur Ferdinand Domela Nieuwenhuis, een tot het socialisme bekeerde Friese ex-predikant, werd het boegbeeld van de beweging. Al snel besloten de verenigingen tot oprichting over te gaan van een landelijke organisatie, de Sociaal-Democratische Bond (SDB).⁹⁵ Dit werd op 12 februari 1882 bekrachtigd. De bond zou in de jaren 1880 onder de bezielende leiding van Domela Nieuwenhuis staan. Hij was dan wel predikant af, zijn vurige manier van preken was blijven bekleven.⁹⁶

De insteek van de SDB laat zich uit de eerste paar zinnen van het beginselprogramma afleiden: ‘De arbeid is de bron van allen rijkdom en beschaving. Daar arbeid ten algemeenen

⁹² HDC, 0.52, Stukken betreffende de oprichting van kiesverenigingen en aansluiting bij het Centraal Comité, 7 maart 1878-8 december 1934, *Ons Program*, 01-01-1878. Artikel 1.

⁹³ *De Sozialistische Arbeiterpartei Deutschlands*.

⁹⁴ Dit Programma staat bekend als het Programma van Gotha; naar een socialistische conferentie waar in 1875 het programma voor de Duitse socialistische partij werd vormgegeven. Giele, *De eerste Internationale*,

⁹⁵ Dennis Bos, *Waarachtige volksvrienden. De vroege socialistische beweging in Amsterdam, 1848-1894* (Amsterdam 2001), 169-183.

⁹⁶ Tromp, *het sociaal-democratisch programma. De beginselprogramma's van SDB, SDAP en PvdA 1878-1977* (Amsterdam 2002), 64.

nutte alleen mogelijk is door de maatschappij, zoo behoort aan de maatschappij d.i. aan al hare leden, het gezamenlijk arbeidsprodukt'.⁹⁷ De organisatie richtte zich op als voorvechter van de arbeiders en zou hen voorgaan in de strijd tegen het juk van de bezittende klasse. Het programma geeft verder geen enkele concrete werkwijze weer of hoe de partij dit wil bewerkstelligen.⁹⁸

De SDB zou in het prille bestaan nooit de status bereiken van een landelijk georiënteerde partij. Het was, zoals bij de ARP, geen bundeling van kiesverenigingen, er bestonden immers nog geen kiesverenigingen met een socialistische inslag. In 1887 waren 18 vakverenigingen en 27 stedelijke afdelingen van de SDB bekend. Daar komt nog bij dat de meeste vakverenigingen eerder fungeerden als propagandaclubs dan als volwaardige organisaties.⁹⁹ Het 'partijgehalte' van de SDB tot de jaren negentig van de negentiende eeuw laat zich wellicht het best omschrijven in de woorden van historicus De Rooy: 'het programma was eerder opruiend propaganda materiaal voor bewustwording bij arbeiders van hun precaire uitzichtloze situatie, dan een lijst met concrete voornemens.'¹⁰⁰

De Nederlandse economie was nog altijd agrarisch. Daar kwam bij dat de arbeiders moeilijk los te rukken waren van hun religie. De socialisten hadden vanwege hun antiklerikalisme een afschrikkend effect. De socialistische beweging moest roeien met de riemen die het had. Omdat het socialisme, of Marxisme, nog zodanig wortel moest schieten in Nederland, was het socialisme anders van aard dan in de buurlanden. Daar nam binnen de kring – of al binnen de partij – het ideologische debat soms al theologische vormen aan. De leer van Marx, of van andere intellectuelen, werd opgevoerd in clubs, kranten en partijbijeenkomsten. In Nederland beperkten de socialisten zich tot meer praktische doelen, zoals het algemeen kiesrecht, beter onderwijs, progressieve belastingschaal en beperking van de arbeidsduur. Wel klonk het determinisme van Marx onmiskenbaar door in Nederlandse socialistische kringen. De arbeidsklasse was de laatste – en laagste – klasse in de samenleving die hun emancipatie moesten voltooien. Hiermee zou een 'eind aan de geschiedenis komen'. In Nederland zou echter de arbeidsklasse ook nog bewust moeten worden van het feit dat zij een (onder-) klasse vormden.¹⁰¹

De kiesrechtuitbreidingen van 1887 hadden de stemgerechtigden groep (mannen) niet

⁹⁷ Tromp, *Partijprogramma*, 493-495, programma integraal geplaatst: 'Het programma van de Sociaal-Demokratische Bond, 1882', 493.

⁹⁸ *Recht voor Allen*, 09-03-1883.

⁹⁹ P. van Horssen en D. Rietveld, 'de Sociaal Democratische Bond. Een onderzoek naar het ontstaan van haar afdelingen en haar sociale structuur', en 'De Sociaal Democratische Bond', in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, I (1975) 5-71, 6-8.

¹⁰⁰ Piet De Rooy, *Een revolutie die voorbij ging. Domela Nieuwenhuis en het Palingoproer* (Bussum 1971), 13.

¹⁰¹ Tromp, *Partijprogramma's*, 48.

verder doen uitbreiden dan tot buiten de middenklasse.¹⁰² Domela zou in 1888 verkozen worden namens het Friese kiesdistrict Schoterland. In de herstemming trad hij aan tegen een liberaal, de confessionelen werden opgeroepen om op Domela te stemmen.¹⁰³ Domela's zetel in de Kamer viel hem tegen. In Recht voor Allen tekende hij op dat hij begon te twijfelen of hij nog wel wilden representeren. Dit waren immers geen arbeiders. In september 1891 trad Domela Nieuwenhuis teleurgesteld uit de Tweede Kamer. Domela was dermate ontgoocheld de Kamer uitgekomen, hij stelde zich aanvankelijk niet eens verkiesbaar.¹⁰⁴

Op het kerstcongres in datzelfde jaar (1891) werd de 'motie van Beverwijk' besproken waarin gepleit werd 'de revolutionaire taktiek' weer op te pakken. Uit het daaropvolgende debat bleek de strekking van de motie: moet dat gehekelde parlement niet gewoon gemeden worden in het vervolg? Wanneer Domela Nieuwenhuis – net drie maanden uit de Kamer - het slotwoord krijgt besluit hij dan ook dat:

*'Waarom het meedoen aan verkiezingen in zich sluit het verlaten van revolutionaire standpunt, want wij moeten werken met alle ons ten dienste staande middelen, en zouden wij nu zulk uitstekend middel van propaganda ter zijde laten? (...) De arbeiders moet men duidelijk maken dat er slechts één weg tot verbetering is n.l. die der revolutie, en is het gelukt de hoofden in dien zin te revolutioneeren, dan zullen zij bereid zijn om met klaar bewustzijn te handelen.'*¹⁰⁵

Afdeling Assendelft poogde nog in te brengen dat per direct het revolutionaire standpunt innemen onnodig is, 'want van revolutie is niets te verwachten. 'Nu niet en nooit. 'Eerst moeten de begrippen van recht geheel veranderen en heeft het volk zijn politieke rechten [te] verkregen.' De secretaris van de Centrale Raad veegde nog even zijn straatje schoon: 'voor de goede orde, de partij had nooit zelf deelgenomen aan de verkiezingen.'¹⁰⁶ Ten slotte wordt de motie Beverwijk aangenomen. Om de sfeer te schetsen, het voorstel van Heerenveen - om de richting/tactiek dan op schrift vast te stellen - werd vervolgens weer afgeschoten. Dit zou allesbehalve revolutionair zijn. 'Pas revolutionair wordt men door het partijleven *mee te*

¹⁰² Deze nam wel significant toe: van 12% van de mannen tot 65%.

¹⁰³ *De Standaard*, 18-03-1888.

¹⁰⁴ van der meer, Schuppen en Veen, De SDAP en de kiesstrijd, 29-30. Domela zou in Recht voor allen meerdere keren verkondigen dat weinig verwacht mocht worden van zijn Kamerzetel.

¹⁰⁵ *Recht voor Allen*, 29-12-1891. Citaat van Domela 'Kerstkongres'

¹⁰⁶ *Ibidem*. Feitelijk juist. Domela Nieuwenhuis had zijn zetel verkregen door kandidatuur namens de Friesche Volkspartij.

leven.¹⁰⁷ Besloten werd dat het beginselprogram voldoende houvast bood.¹⁰⁸

SDB nam in daaropvolgende jaren de afslag naar het anarchisme. Dit culmineerde in 1893 op het kerstcongres in het aannemen van de motie Hoogezand-Sappemeer: ‘Het kongres besluite onder geen voorwaarde hoegenaamd, ook niet als agitatiemiddel mee te doen aan de verkiezingen.’ Binnen de SDB was het duidelijk geworden dat de anarchistische- zuiver socialistische stroming de overhand had gekregen. De weg naar het realiseren van de heilstaat, het socialistische doel, was zuiver middels revolutionair verzet. De motie werd aangenomen.¹⁰⁹ Na de motie zouden de parlementairen buiten de SDB haar wonden likken.¹¹⁰

§3. Het ontstaan van de SDAP

De aangenomen motie Hoogezand-Sappemeer schiep een vacuüm voor de ontevreden socialisten die het verwerpen van het parlementarisme als een foute afslag zagen. Zij werden gesterkt in dat gevoel omdat in 1893 het algemeen kiesrecht wel eens realiteit kon gaan worden. In dat jaar werd namelijk duidelijk dat voor april 1894 uitzonderlijke verkiezingen zouden worden uitgeschreven: over het wetsontwerp Tak van Poortvliet.

In 1891 had de liberale Gijsbert van Tienhoven een progressief liberaal kabinet gevormd, met daarin Johannes Tak van Poortvliet als minister van Binnenlandse Zaken. Tak van Poortvliet had voor de verkiezingen fervent gepleit voor uitbreiding van het kiesrecht. Tak hield woord en trapte ambitieus af als minister: hij diende een wetsvoorstel in dat het censuskiesrecht – waarin enige mate van ‘geestesontwikkeling’ gekoppeld werd aan belasting – verving voor twee door Tak gestelde criteria. Namelijk, geletterdheid en men mocht één jaar niet geleend hebben.¹¹¹ Op grond hiervan zouden 74% van de Nederlandse mannen het kiesrecht verwerven.¹¹² Het kabinet zou de eindstreep niet halen. Bezwaren buitelden over elkaar heen. Niet alleen werd er gevreesd voor een ‘schok voor het bestel’, zou de wetswijziging zich niet grondwettelijk voltrekken, maar vooral legde het een scheidslijn in de antirevolutionaire en liberale stromingen bloot. De Kwestie Tak had verstrekkende gevolgen voor politiek Nederland. Een die altijd had gewoekerd, tussen links en rechts, de *gauche* en de *droite*, vrij vertaald: progressief en conservatief. De Liberale Unie viel uiteen en de ARP zou

¹⁰⁷ *Recht oor allen*, 29-12-1891.

¹⁰⁸ *Recht voor Allen*, 29-12-1891 ‘Verslag van het Kerstkongres’

¹⁰⁹ Henry Buiting, *Richtingen en partijstrijd in de SDAP* (Amsterdam 1989), 23.

¹¹⁰ Veldhuizen, 39

¹¹¹ Ido de Haan, *Beginsel leven en wasdom*, 118.

¹¹² Een toename van 300.000 naar 800.000 kiezers. Zie: H. Daalder, *Van oude en nieuwe regenten. Politiek in Nederland* (Amsterdam 1996), 159.

er op scheuren.¹¹³ Het lot van het wetsvoorstel werd voorgelegd aan de kiezer en er werden voor het voorjaar van 1894 verkiezingen uitgeroepen. Waar in 1888 en 1891 bij verkiezingen de tegenstelling confessioneel- vrijzinnig de tegenstelling was, zou het in 1894 gaan tussen Takkianen en Anti-Takkianen.

Binnen deze politieke constellatie werd de SDAP opgericht. Enerzijds was er geen parlementair alternatief voor SDB, dat meer de kant van het anarchisme opdreef. Anderzijds vestigde de oprichters van de SDAP hun hoop op drastische uitbreiding van het kiesrecht. Na de aanneming van de motie Hoogezand-Sappemeer verkeerde een deel van de socialistische onvrede. Een van de aanwezigen op het kerstcongres was Pieter Jelles Troelstra. De Friese Troelstra was een van het liberalisme bekeerde dichter die werkzaam was in de advocatuur. In 1892 was hij lid geworden van de SDB. Als lid was hij aanwezig op het Kerstcongres van 1893, waar via de motie Hoogezand-Sappemeer de parlementaire deur definitief werd dichtgegooid. De ronkende revolutionaire taal die gebezigd werd op het Kerstcongres, deed gematigde socialistische vervreemden van de SDB. De SDB nam niet alleen afstand van de parlementaire weg, daarmee ook van de democratie die verwant was aan de burgerlijke middenklasse. Troelstra kon hiertoe zeker worden gerekend, als advocaat had hij rechten gestudeerd en was hij actief lid geweest van het Gronings Studenten Corps.¹¹⁴ Hij had in de jaren 1890 vastgesteld dat hij meer verwantschap met het socialisme voelde dan met het liberalisme.

De SDAP zou uiteindelijk door 12 ‘apostelen’ gesticht worden. Deze groep had eigenlijk één ding gemeen: ze waren het oneens met de motie Hoogezand-Sappemeer. In de eerste paar maanden van 1894 dreef ieder van de twaalf oprichters op zijn eigen gronden af van de SDB en werden zij door hun onvrede tot elkaar gedreven. Zo gold Frank van der Goes al jaren als een van de hardste criticasters van Domela Nieuwenhuis en werd hij zelfs naar aanleiding van zijn ongezouten kritiek op Domela tijdens het Kerstcongres van 1892 geroyeerd.¹¹⁵ Samen met Henri Polak, voorzitter van de Algemene Nederlandse Diamantbewerkerbond, riep hij op tot de onmiddellijke stichting van een parlementaire partij naar model van de Duitse SPD. Troelstra vond het voor een nieuwe partij nog te vroeg. Wel nam hij het initiatief tot het oprichten, gehaast door de nieuw uitgeroepen verkiezingen, van een aantal sociaaldemocratische kiesverenigingen. Dit strookte tegen de haren van de SDB in. De verenigingen diende zich volgens Troelstra te richten op de verkiezingen en de

¹¹³ Van Klinken, *Actieve Burgers*, 265-273.

¹¹⁴ Zo zat Troelstra in de senaat van Vindicat atque Polit.

¹¹⁵ Voor zijn kritiek, zie: *Recht voor Allen* 29-12-1891

kiesrechtstrijd en konden prima naast de SDB bestaan. Hij verdedigde dit in zijn brochure *Het kiesrecht en de sociaaldemocratie*. Troelstra verdedigde zijn actie door te stellen:

‘Twee wegen staan den voorstanders van politieke Aktie open: uit den Bond gaan en een nieuwen Bond vormen, die wel aan politiek doet, of: in den Bond blijven voor het geen de Bond wel wil doen en zich daarnaast organiseeren voor hetgeen de Bond niet wil doen [...] Doen zij het tweede, dan vormen zij geen konkurrent van den Bond, doch een lichaam, dat alleen werkt op het door den Bond verlaten terrein slechts aanvult, wat aan dienswerkzaamheid ontbreekt.’¹¹⁶

Veel succes behaalde de socialisten overigens niet in dat verkiezingsjaar. Geen enkele zetel werd behaald. Zelf deed Troelstra een gooi in Utrecht, waar hij slechts veertig stemmen behaalde.¹¹⁷

Troelstra had op 5 mei in *De Baanbreker* geproclameerd dat arbeiders en arbeidsters die het nut van de kiesrechtstrijd inzagen zich moesten melden op een ‘Groot Nationaal Protestmeeting’ te Deventer 13 mei.¹¹⁸ Dit was de eerste *parlementaire* demonstratie en werd bijgewoond door 3500 demonstranten. De demonstratie werd georganiseerd door een comité, gevormd door socialistische afdelingen van Arnhem en Zwolle. Organisatorisch werd verder besloten tot het oprichten van een correspondentieadres, ter bevordering van de band tussen leden en organisatiecomité.

Van der Goes zou op 25 mei in Amsterdam een onafhankelijke sociaal-democratische vereniging oprichten. Een heterogene groep van 12 initiatiefnemers zou een paar keer afspreken, hevig met elkaar corresponderen, alvorens op 26 augustus te Zwolle over te gaan op de Sociaal Democratische Arbeiderspartij. De groep was niet alleen heterogeen – bestaande uit handwerkers en schrijvers, plattelandsmensen, Amsterdammers, mensen van joodse komaf en heren van burgerlijke stand – maar koesterde ook wantrouwen naar elkaar. Voor de oprichting schreef Helsdingen aan Van Vliegen – respectievelijk tapijtwever en typograaf – bijvoorbeeld: ‘Wij moeten (..) zorgen, en dat stel ik als voorwaarde, dat een Van der Goes en een Polak buiten het zaakje blijven. Hoe minder Heeren hoe liever.’¹¹⁹ Toch oversteeg het gezamenlijk belang dit onderling wantrouwen. Het gevormde bestuur was

¹¹⁶ Troelstra, *Het Kiesrecht en de Sociaaldemocratie* (Amsterdam 1894), 3.

¹¹⁷ Troelstra, *Gedenkschriften II*, (Amsterdam 1927), 99,100

¹¹⁸ Troelstra, *De Baanbreker* 05-05-1894.

¹¹⁹ Citaat uit: Adriaan van Veldhuizen, ‘Dat is een tragiek geweest, hoor’ Strijd en partijcultuur in de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij’, in: *Socialisme & Democratie*, 6 (01-06-2009), 11-19, 13. Beknopte biografie van W.P.G. Helsdingen en Willem Hubertus Vliegen, zie: Buiting, *Richtingen SDAP*, 26-27.

eveneens heterogeen. Dat dit belang niet zuiver pragmatisch was, moet worden opgemerkt. De SDAP werd namelijk opgericht, vlak *na* de laatste herverkiezingen van 1894. De anti-Takkianen hadden aan het langste eind getrokken, tot teleurstelling van de sociaaldemocraten. Toch besloot men de partijoprichting voortzetting te geven. Sommige historici spreken over het eerste half jaar van 1894 alsof zich een wonder voltrok. Dat uit zoveel verschillen en onderling wantrouwen; op zulke broze fundering een partij ontstond die tientallen jaren zou blijven bestaan.¹²⁰

De SDAP voldoet aan het ontstaan van het beeld van de massapartij, omdat zij met het algemeen kiesrecht in de hand hun emancipatie wilden voltrekken. Tevens was de club totaal onervaren in de Kamer, al hun ervaringen waren buitenparlementair en er bestonden feitelijk niet eens kiesverenigingen. Zoals Maurice Duverger in 1954 al weergaf, waren sociaaldemocratische partijen vaak het toonbeeld van de massapartijen.¹²¹ Het ontstaan van de beweging correspondeerde met het toonbeeld van de massapartijen. Of zij ook op dezelfde manier invulling gaven aan de democratie, komt in de laatste paragraaf aan bod.

§4. Institutionaliserings

Inherent aan het anarchisme van de SDB was de afkeer van instituties. Onder leiding van Domela werd dit gemeengoed binnen de SDB. Zo hekelde hij de strakke SPD in Duitsland, dat zou immers ‘het vuur’ uit de mens halen.¹²² De SDAP zou juist inzetten op een gedegen organisatie. Hoe zou de institutionalisering van de SDAP zich in haar eerste jaren voltrekken? Wat voor institutionele effecten had de SDAP, ten minste op haar ‘partij’ of volksdeel?

Het is belangrijk om aan het begin van deze paragraaf twee drijvende krachten te benoemen achter de institutionalisering van de partij in haar eerste decennium. Ten eerste, wat in de inleiding al is aangestipt, moest de partij haar positie vergaren door zich te manifesteren als alternatief voor het ‘losgeslagen’ SDB. Domela en de SDB waren wars van instituties, de SDAP moest juist het nut hiervan laten inzien. De verbondenheid met de SDB was toch nog altijd sterk. De jaren 1890 bleven deels in het teken staan van de afsplitsing van de SDB. Dit bleek uit het tienjarige gedenkboek van 1904, wat volgens Adriaan van Veldhuizen voor 90% over de SDB ging. ‘De partijleden konden niet genoeg benadrukken dat ze op 26 augustus 1894 afscheid hadden genomen van de Bond.’¹²³ Ten tweede mag in het verhaal over de

¹²⁰ Jos Perry, ‘Van Groningen naar Zwolle. De wording van de SDAP, *Socialisme & Democratie*, nr. 41 (1984), 10(oktkober), 320-322.

¹²¹ Duverger, *Political Parties*, XXVII, 17.

¹²² *Recht voor allen*, 29-12-1891.

¹²³ Van Veldhuizen, *De Partij*, 110.

eerste decennia van het socialisme in Nederland de invloed van buitenaf niet onderschat worden. Zo waren in de jaren tachtig en negentig zowel de SDB en SDAP wat betreft hun programma's beide erkentelijk aan het programma van de Duitse socialistische partij. Daarover meer in de volgende twee paragrafen. Tevens ondersteunde de Duitse SPD de SDAP in de eerste jaren financieel. De SDAP zag zichzelf als nationale organisatie, met internationale contacten en bijbehorend verwantschap met gelieerde partijen. De eerste jaren stond de verwerving van de positie van Nederlandse afvaardiging op het Internationale congres ook prominent op de agenda. Aan het congres van de Tweede Internationale in London (1896), namen zowel de SDAP als de ondertussen onder de SocialistenBond opererende SB van Domela deel. De SB had zichzelf gediskwalificeerd vanwege haar antiparlementaire standpunt en werd de toegang geweigerd.¹²⁴ De SDAB verwierf haar positie en werd voortaan gezien als dé sociaaldemocratische partij van Nederland.

In 1894 zou de SDB in de ban worden gedaan door Justitie. De bond werd al langer met argusogen bekeken door het ministerie.¹²⁵ In de grondwet stond echter verankerd dat een vereniging pas verboden kon worden als haar doel (wettelijk) ongeoorloofd was. Toen de SDB in 1893 in het partijprogramma liet opnemen dat; 'de omverwerping van de bestaande orde met wettige, niet wettige, met vredelievende en gewelddadige middelen diende te worden nagestreefd', beschikte Justitie over voldoende juridische gronden om de SDB in de ban te doen.¹²⁶ Volgens de rechtbank van Arnhem was het niet alleen het 'aanwenden van onwettige en gewelddadige middelen', maar diende ook ingezien te worden dat 'het nastreven van revolutie de grootst denkbare vorm is van ongehoorzaamheid van de wetten.'¹²⁷

De SDB besloot op een geheim congres van 5 augustus 1894 de antiparlementaire koers niet te wijzigen – de partij zou voortaan doorgaan onder de naam Socialistische Bond (SB) – wat de druppel was voor de parlementairen. Op 18 augustus verscheen in *De Baanbreker* namens de groep van twaalf initiatiefnemers een manifest waarin de voorwaarden werden gesteld voor de oprichting van een nieuwe sociaaldemocratische partij.¹²⁸ Zij richtten zich tot: '[...]democratische socialisten, d.w.z. van diegenen, die zoowel op politiek als op economisch gebied het gemeenschappelijk bezit der productiemiddelen nastreven en die dus

¹²⁴ Tromp, *sociaaldemocratisch programma*, 91-92.

¹²⁵ Willem de Vlaming, 'Strafrechtspleging, strafwet en socialisten' in: S. Faber, S. van Ruller, C. Fijnaut, J. van der Linden, H.J. Franke, H.A. Diederiks, Chr.G.T.M. Leonards, R.M. Dekker, G. Hekma, W.C. de Vlaming en B. Luger, *Criminaliteit in de negentiende eeuw* (Hilversum 1989), 125-141, 125.

¹²⁶ J. Charité, *De sociaal-Democratische Bond als orde- en gezagsprobleem voor de overheid. 1880-1888* (Leiden 1972), 47-53.

¹²⁷ De Vlaming, *strafrechtpleging*, 137.

¹²⁸ Buiting, *Richtingenstrijd*, 25.

ook het kiesrecht willen veroveren en gebruiken als wapen in den klassenstrijd.’¹²⁹ Tegelijkertijd verscheen daags voor de constituerende bijeenkomst een manifest van de twaalf apostelen. Hierin werd, net als in het artikel in *De Baanbreker*, aangekondigd dat voor de oprichtingsvergadering op 26 augustus in Zwolle ‘Alle sympathiseerende vereenigingen of personen worden uitgenoodigd’, mits zij de hierboven geciteerde notie onderschreven.¹³⁰ De vergadering richtte een voorlopig bestuur op en er werd een commissie opgericht dat een program zou gaan opstellen.¹³¹

De ARP was in eerste instantie een verzameling kiesverenigingen, de SDAP was vanaf het begin ook gestoeld op demonstraties en protesten. De constituerende vergadering van 26 augustus te Zwolle vond in de ochtend plaats, omdat die middag een kiesrechtstaking gepland stond door het comité van Troelstra. Uit het manifest van Vliegen sprak dan ook de volgende wens: ‘Wij willen onze mannen vormen tot een nieuw legerkorps in hetwelk wij dan [...] zullen strijden voor [...] onzer dierbare beginselen.[...] Voor alles zullen wij er naar streven het orgaan te worden van de verdrukte klasse.’¹³² De SDAP zou voor de ‘sociale kwestie’, het aankaarten van de benarde kwaliteit van leven, en de kiesrechtstrijd protesten en demonstraties organiseren. Daarnaast hadden de leden evenveel inspraak op de jaarlijkse congressen. Het jaarlijks partijcongres vormde - net als de deputatenvergadering bij de ARP – het hoogste orgaan binnen de partij.¹³³

Adriaan van Veldhuizen laat in zijn proefschrift over het partijleven binnen de SDAP overtuigend de individuele invloed zien op de uitbouw van de partij. Het succes van lokale afdelingen viel sterk samen met de aanwezigheid van invloedrijke individuen. ‘Was onzen secretaris niet in Borculo woonachtig, dan zou binnen een maand, zoo niet eerder, de geheele afdeling teniet zijn.’¹³⁴ Besloot een voorzitter van een lokale socialistische vereniging tot aansluiting bij de SDAP, had de SDAP er lokaal een afdeling bij. Dit maakte het succes van lokale afdelingen afhankelijk van bestaande netwerken. Door de intensieve gemiddelde arbeidsweek, vijftien uur per dag en zes dagen per week, konden lokale afdelingen vaak slechts bestaan via reeds bestaande sociale contacten. Volgens Van Veldhuizen

¹²⁹ *De Baanbreker*, 18-08-1894.

¹³⁰ W.H. Vliegen, ‘Aan de Sociaaldemokraten in Nederland’, in: *S.D.A.P. 1894-1904 Na Tien Jaar. Gedenkschrift bij het tienjarig bestaan der Sociaal-Democratische Arbeiderspartij* (Amsterdam 1904), originele manifest uit 1894.

¹³¹ Verslag constituerende veradering, *De Baanbreker* 01-09-1894.

¹³² Vliegen, *Aan de Sociaaldemokraten*.

¹³³ Buiting, *Richtingsstrijd*, 26-34.

¹³⁴ Geciteerd uit: Veldhuizen, *De partij*, 111. Zie IISG: Archief SDAP 934. P. van ’t Kruis aan J.G. van Kuykhof, 31-12-1908

institutionaliseerde de partij lokale verbanden, zonder dat de leden er erg in hadden.¹³⁵

Uit de naamgeving van de partij bleek des te meer het belang dat gegeven werd aan de internationale gelijkschakeling. Het voorstel van Troelstra, om achter SDAP nog 'in Nederland' te plaatsen, werd na ampel beraad aangenomen op de constituerende vergadering. Dit zou volgens hem de SDAP in een internationale traditie plaatsen.¹³⁶ Het Duitse geld werd gebruikt om propaganda, of kranten, te verspreiden. De beweging groeide jaarlijks gestaag door - tot 5.000 leden in 1900 - en was bij machte om in 1897 twee afgevaardigden de Kamer in te krijgen: Troelstra en Van Kol.¹³⁷

Inherent aan het beeld van de massapartij, is het bestaan van oligarchische trekken binnen het bestuur van de organisatie. Socioloog Robert Michels stelde dit in 1911 al vast voor de Duitse sociaaldemocratische partij.¹³⁸ Henny Buiting stelt in zijn studie naar *Richtingen en partijstrijd in de SDAP* vast dat de SDAP ook voldeed aan het beeld dat Michels schetst: het bestuur en de centrale organen vist uit een relatief kleine pool kandidaten.¹³⁹ De cumulatie van functies, naar Michels, wijst op een geringe betrokkenheid van de gewone partijleden bij besluitvormingsprocessen. Dit is echter iets inherent aan massapartijen en gold ook voor de ARP.

§5. Invulling begrip partij

In socialistische kringen kleefde, net als in de antirevolutionaire richting, een tweeledig begrip aan het concept 'partij.' Ook bij de socialisten kon de term 'partij' de grenzen van de partijorganisatie overstijgen.¹⁴⁰ Zo werd op het partijcongres van de SDAP in 1897 in een terugblik op de socialistische partij ook uitvoerig teruggeblikt op de periode onder de SDB. De term 'partij' sloeg hier dus op een richting.¹⁴¹ In deze paragraaf zal geanalyseerd worden hoe binnen de partij tegen het partij werd aangekeken en welke functie de (massa-)partij diende te vervullen.

Het begrip partij kende dus zowel de betekenis 'volksdeel' als 'organisatie.' Daarnaast werd in de eerste jaren na 1894 tevens gerefereerd naar 'de vereniging' of 'de bond' wanneer

¹³⁵ Van Veldhuizen, *De partij*, 112, zie ook 'inleiding'

¹³⁶ *De Baanbreker*, 01-09-1894. Zie ook: archief SDAP, 10, 'Notulenboek', de titel luidt; De Sociaal Democratische Arbeiderspartij in Nederland.

¹³⁷ Van Klinken, *Actieve burgers*,

¹³⁸ Robert Michels, *Zur Soziologie des Parteiwesens in der modernen Demokratie. Untersuchungen über die oligarchischen Tendenzen des Gruppenlebens* (Leipzig 1911), zie ook: Manin, *Representative Government*, 205-207.

¹³⁹ Buiting, *Richtingenstrijd*, 755.

¹⁴⁰ Van Veldhuizen, *De partij*, 24.

¹⁴¹ *De Sociaaldemokraat*, 24-04-1897.

over de SDAP werd gesproken. Zo sprak een van de twaalf apostelen, Henry Polak, drie dagen voor de constituerende vergadering van de SDAP als volgt over de naderende oprichting: ‘om een bond of zoo [...] in het leven te roepen.’¹⁴² Van Veldhuizen acht het raadzaam om de partij vooral als vereniging te benaderen. Dit meent hij vanwege het feit dat – los van het centrale kader – de overgrote meerderheid van de leden het nieuwe verbond lokaal bleven benaderen. Het was een kans om het bestaande lokale netwerk in een nieuw jasje te steken. Zo zochten lokale socialistische clubs, tegelijkertijd met hun toenadering met naar de SDAP, ook aansluiting bij de net opgerichte Volkspartij in 1895.¹⁴³

In dit onderzoek ligt de nadruk op de meer enge definitie van het begrip ‘partij.’ Wanneer we op zoek gaan naar aanwijzingen over de beoogde functie van de SDAP, moet als eerste gezocht worden in het beginselprogramma. Opvallend is dat de SDAP voor de eerstvolgende verkiezingen (1897) opteerde voor het opstellen van een specifiek actieprogramma, een soort verkiezingsprogramma, naast het bestaande beginselprogramma.

Het beginselprogramma van de SDAP verschilde ook van de ARP op de inhoud. Waar de ARP haar concrete standpunten verpakt in bondige artikelen, stelt de SDAP eerst een analyse van de samenleving centraal. Vanuit die analyse, die wetenschappelijk werd aangevlogen, volgen vervolgens actiepunten. Niet uit bepaalde axioma’s of ‘beginselen’, maar vanuit een wetenschappelijk gefundeerde analyse. Vandaar dat de term ‘beginselprogramma’ ook niet gebezigd werd, de partij liet zich leiden door te analyseren waaraan het de samenleving ontbeerde.¹⁴⁴

Uit dat programma van 1895 bleek dat het determinisme van Karl Marx nog schuil ging in de beginselen van de sociaaldemocraten. ‘Een steeds kleiner wordend getal personen’ bezit een steeds groter deel van de productiemiddelen.¹⁴⁵ De prille vereniging van het proletariaat stuitte op tegenstand van de: ‘[...]bezittende klasse, die hierbij gebruik maakt van de staatsmacht, om het bestaande economische stelsel te handhaven, waarbij zij steunt op dat gedeelte van het proletariaat, dat nog niet tot bewustheid van zijne taak als revolutionaire klasse is gekomen.’¹⁴⁶ De klassenstrijd zou zich openbaren in een strijd om de politieke macht van een zelfstandige arbeiderspartij.¹⁴⁷

De ARP had altijd nog het geloof waar zij op terug konden vallen. Volgens historicus

¹⁴² geciteerd uit: Veldhuizen, *De partij*, 25, zie ook: IISG Amsterdam, Archief SDAP Federatie Amsterdam I, Protocolboek I, vergadering 23 augustus 1894.

¹⁴³ Van Veldhuizen, 40.

¹⁴⁴ Tromp, *Sociaaldemocratisch programma*, 28.

¹⁴⁵ IISG, Archief SDAP, 1. *Program der Sociaal-Demokratische Arbeiderspartij in Nederland, 1895*, Artikel IV.

¹⁴⁶ Archief SDAP, 1. *Program SDAP 1895*, Artikel V.

¹⁴⁷ Ibidem, Artikel VI.

Piet de Rooy zorgde het ‘maakbare’ van de ideologie van de SDAP – waarmee hij doelt op het feit dat zij zich lieten leiden door de misstanden in de samenleving – ervoor dat de partij een uitermate coherent verhaal presenteerde. Alles paste binnen het kader van de socialistische ideologie, dit maakte het tot een coherent geheel. De SDAP kon dan wel niet terugvallen op religie, het ideologisch-theoretische debat nam zou vaak theologische vormen aannemen. Dit maakte de sociaaldemocratie misschien wel de meest ‘politieke’ partij van zijn tijd. Niets was onomstreden en er kon overal tegenaan geschopt worden.¹⁴⁸ Het klinkende vooruitgangdenken maakte alles maakbaar.

Zoals eerder aangegeven, werden de sociaaldemocratische partijen vaak aangehaald als het archetype massapartij.¹⁴⁹ Wanneer we de SDAP langs de meetlat leggen zoals door Katz en Mair geschetst, valt er op één criterium echter een discrepantie te ontwaren. Namelijk, op het vlak van het innemen van een schakelpositie tussen de *civil society* en de staat.¹⁵⁰ Bij de ARP bleek dat zij in hun politieke visie ruimte vrijlieten voor politiek andersgezinde. Mits zij de ‘grondtoon van de natie’ respecteerden, werd het bestaan van andere ‘volksdelen’ erkend. Voor een dergelijke nuance is in het deterministische programma van de SDAP geen plaats. In het program werd slechts gesproken over twee bevolkingsdelen, de arbeiders en de bezittende klasse (ook wel bourgeoisie). Zij moesten het ontgelden in de strijd om de emancipatie van de arbeidersklasse. De partij moest de invloed van de bourgeoisie op de staat zien te breken.¹⁵¹

Naast het feit dat de SDAP geen realistisch beeld van de politieke constellatie schiep, moest ook de staat het ontgelden binnen de ideologie van de SDAP. Katz en Mair stellen dat massapartijen de staat willen beïnvloeden door de meerderheid van de representatieve organen via verkiezingen in handen te krijgen.¹⁵² Zo, via verkiesbare representanten, vergaren zij controle op de staat. De sociaaldemocraten gaan nog een stap verder. In plaats van wedijveren om politieke macht via het representatieve systeem, stonden zij een totale zuivering van de staat voor. Het doel was: ‘den kapitalistischen staat door eene organisatie van den arbeid vervangen.’¹⁵³ De sociaaldemocraten zagen de partij niet alleen als een middel om de staat hun wil op te leggen, de staat zou voorts afgebroken moeten worden. Nadat de

¹⁴⁸ Piet de Rooy, ‘De sociaal-democratische passie voor politiek’, in: De Beus, van Doorn en de Rooy, *De ideologische driehoek. Nederlandse politiek in historisch perspectief* (Amsterdam 1996), 136-178, 171-178.

¹⁴⁹ Manin, *Representative government*, 205-207.

¹⁵⁰ Katz, Mair, *Cartelparty*, 9-11.

¹⁵¹ Archief SDAP, 1. *Program SDAP 1895*. Artikel X.

¹⁵² Katz en Mair, *Cartelparty*, 6.

¹⁵³ Troelstra, *De SDAP*, 19. De brochure *De SDAP* van Troelstra vormt de belangrijkste duiding op het partijprogramma van 1895. De eerste versie van de brochure stamt uit 1896, de volledige titel dekt de bedoeling van de brochure: *De SDAP. Haar ontstaan, doel en streven geschetst*.

politieke macht bereikt zou zijn, had het proletariaat ook ‘opbouwend werk te doen.’¹⁵⁴

Ook door Troelstra werden de twee begrippen van ‘partij’ nog door elkaar gebruikt. Hij spreekt over ‘een uit verschillende delen bestaande Arbeiderspartij’; het was aan de SDAP om uit te groeien tot het gezicht van de beweging.¹⁵⁵ Om de socialistische heilstaat te bereiken, was het volgens Troelstra noodzakelijk om de arbeidsbeweging aan een grootschalige organisatie te onderwerpen. ‘het is in de organisatie, dat de arbeiders van onbewuste ontevreden en tot bewuste strijders voor de vrijmaking hunner klasse worden gemaakt.’¹⁵⁶ In organisaties kreeg namelijk de volgende menigte vorm: ‘geschoolde, praktisch en wetenschappelijk gevormde krachten’ die precies weten hoe doelstellingen na te streven. Partij zou dus wel het vehikel moeten zijn hiervoor. Dit lukt namelijk alleen in organisatie, volgens Troelstra. Immers: ‘tegenover de staat vormen wij een organisatie, van het proletariaat, onze politieke en vakverenigingen, onze coöperaties, de groote, uit verschillende deelen bestaande Arbeiderspartij.’¹⁵⁷

De discrepantie met het model van Katz en Mair kan gezien worden als een uitvloeisel van het meer Marxistisch geladen socialisme. Het programma was grotendeels gebaseerd op het Duitse *Erfurter Programm* daterend uit 1891, dat nog sterk marxistisch georiënteerd.¹⁵⁸ Uiteindelijk, beschouwd over een lange periode, voldeed de SDAP ook op hierboven behandelde criteria aan het predicaat ‘massapartij.’ De Nederlandse sociaaldemocraten hadden echter in de periode 1890-1918 hun wilde haren nog niet verloren. Het feit dat Troelstra in 1918 afstand nam van het democratisch proces, na teleurstellende verkiezingen pleegde hij een mislukte staatsgreep, onderschrijft die notie.¹⁵⁹

§6. Invulling democratie

Troelstra begint in de paragraaf ‘Het standpunt der S.D.A.P.’ in zijn brochure *De S.D.A.P.* nog maar eens met de verduidelijking: ‘Als sociaaldemocraten zijn wij eerst *socialisten* en daarna *demokraten*.’¹⁶⁰ In deze paragraaf zal worden beargumenteerd dat de SDAP, in overeenstemming met de ARP, de democratie slechts zag als een middel tot het bereiken van de gestelde doelen, niet als een intrinsieke kracht.

¹⁵⁴ Ibidem, 19.

¹⁵⁵ Ibidem, 18-19.

¹⁵⁶ Ibidem, 19.

¹⁵⁷ Ibidem, 19&20.

¹⁵⁸ Tromp, *Beginselprogram*, 100.

¹⁵⁹ De Rooy, *Waereldkaart*, 179.

¹⁶⁰ Troelstra, *De SDAP*, 11.

‘Het kiesrecht was wel noodzakelijk, maar niet alleen-zaligmakend.’¹⁶¹ De SDAP was fervent voorvechter van het kiesrecht. Dit werd niet bepleit vanuit een zuiver intrinsieke waarde die aan democratie werd gekoppeld. Het kiesrecht werd gezien als middel om het revolutionaire einddoel te bereiken. In de vorige paragraaf is beschreven in welke mate de organisatie van de ‘Arbeiderspartij’ daarbij een rol diende te spelen. Het instrument van de verovering van de staat was dus het kiesrecht.

De rechtvaardiging van het kiesrecht was laveren voor de SDAP. Enerzijds moest het omarmen van het kiesrecht worden gerechtvaardigd ten opzichte van de radicale vleugel binnen de socialistische richting. Zou hiermee de ware strijd om de revolutie niet naar de achtergrond verdwijnen? Anderzijds was de SDAP niet de enige politieke beweging die zich inzette voor het algemeen kiesrecht. Andere ‘vrijzinnige’ bewegingen, zoals de progressieve liberalen, waren vanuit een meer intrinsiek ‘vooruitgangsgeloof’ overtuigd van het algemeen kiesrecht.¹⁶² Troelstra weet in vrijwel elke alinea die betrekking heeft op het algemeen kiesrecht een verband te leggen met het verwezenlijken van de socialistische maatschappij om het bestaan van de SDAP te legitimeren.

Niet alleen het nastreven van algemeen kiesrecht, zelfs de democratische meerderheid in het parlement was uiteindelijk ondergeschikt. ‘Onze verovering der politieke macht is dus nog iets anders dan een jacht naar Kamer- en Raadzetsels.’¹⁶³ Het bereiken van de meerderheid in het parlement was slechts het begin:

*Daar de klasse organisatie der bourgeoisie hare sterkste uitdrukking vindt in den staat, is het doordringen in de organisatie der staatsmacht voor ons vooreerst nog meer een middel om de politieke macht van den vijand te breken, dan om de politieke macht der arbeidende klasse op te bouwen.*¹⁶⁴

Het kiesrecht werd dus instrumenteel ingezet om de staat te doordringen als ‘paalwormen die zich invreten in het hout.’ Verder wordt door Troelstra spottend geschreven over de ‘andere democratische partijen’: zij verklaarden het stembiljet intrinsiek ‘alleenzaligmakend’.¹⁶⁵ In het stembiljet zelf zit geen kracht, maar in het gebruik dat ervan wordt gemaakt. Troelstra waakte ervoor dat de socialistische beweging niet salonfähig werd.

¹⁶¹ Ibidem, 21.

¹⁶² Van der Meer, Van Schuppen en Veen, *SDAP en kiesrechtstrijd*, 194-196.

¹⁶³ *De Sociaaldemokraat*, 11-05-1898.

¹⁶⁴ Troelstra, *Dee SDAP*, 19.

¹⁶⁵ Ibidem, 25.

Daarnaast hamerde Troelstra voortdurend op het belang van organisatie. De SDAP zette, zeker in de eerste jaren, in op het verwerven van een monopoliepositie binnen het socialisme. Dit was ook nodig, want tegenstand aan de bourgeoisie kon alleen geboden worden wanneer de arbeidersklasse over vele ‘geschoolde, praktisch en wetenschappelijk gevormde krachten’ zou beschikken. Het was immers de organisatie; ‘welke de arbeidende klasse tot een zelfstandige politieke macht maakt tegenover de politieke macht der bourgeoisie.’¹⁶⁶ De SDAP zou, in tegenstelling tot de SDB, alle middelen aangrijpen om de arbeidende klasse te bevrijden. Het algemeen kiesrecht en institutionalisering van de beweging werden juist omarmd.

Troelstra neemt ook de moeite om de SDA internationaal in te bedden. Na het pleidooi voor organisatie en institutionalisering van de beweging, laat Troelstra zien dat dit valt binnen de op het Londensche Internationale Kongres afgesproken lijn. Onder politieke actie werd verstaan: ‘alle vormen van den georganiseerden strijd tot verovering der politieke macht, en het gebruik van de wetgevende en besturende lichamen in staat en gemeente door de arbeidende klasse ter bereiking harer vrijmaking.’¹⁶⁷

Katz en Mair geven in hun artikel de consensus weer in de historiografie van politieke partijen dat massapartijen, wanneer zij hun schakelpositie tussen de *civil society* en de staat eenmaal ingenomen hadden, fungeerden als hoeders van de democratie. Volgens Katz en Mair veranderde de collectieve opvatting van democratie door de constituering van massapartijen. Doordat partijen zich gingen opwerpen als representanten van deelgroepen, die al duidelijk afgebakend waren, zouden de belangen van het volk door de partijen naar het parlement verplaatst worden.¹⁶⁸

De SDAP vond het kiesrecht niet ‘alleenzaligmakend’ en de partij zag in het kiesrecht geen intrinsieke waarde op zich. Er was nog één voorval dat blootgaf dat de SDAP democratie enkel als een ‘middel’ zagen. In 1903 diende de SDAP immers een voorstel in tot grondwetsherziening waarin algemeen mannenkiesrecht werd gevorderd, maar slechts voorzichtig om de opheffing van belemmeringen voor het actief vrouwenkiesrecht werd gevraagd. Het vrouwenkiesrecht was nog een schrikbeeld voor de socialisten, omdat zij hechter waren met de kerk.¹⁶⁹ Deze pragmatische benadering van het algemeen kiesrecht gaf weer dat de sociaaldemocraten de democratie instrumenteel benaderden. Het feit dat

¹⁶⁶ Ibidem, 19.

¹⁶⁷ Ibidem, 20.

¹⁶⁸ Katz, Mair, *Cartelparty*, 6-7.

¹⁶⁹ Troelstra zou dit in 1916 in de Tweede Kamer toegeven, zie: *HTK, 1916-1917*, , 398. Zie ook: Van Klinken, *Actieve burgers*, 412.

‘democratie’ (algemeen kiesrecht) een beoogde stap was in de weg naar het socialistische teleologische einddoel, de socialistische heilstaat, betekent niet dat de sociaaldemocraten omstreeks het begin van de twintigste eeuw de wegbereiders van de massademocratie waren. Dit concept vergt namelijk enige onderkenning van het gegeven dat de massa bestond uit meerdere componenten.

Conclusie

In twee hoofdstukken is voor de ARP en de SDAP afzonderlijk aangetoond dat zij rond 1900 voldeden aan de definitie van de massapartij: ‘een gedisciplineerde politieke organisatie die zich kenmerkte door zakelijke professionalisering, een gemeenschappelijke ideologie, een geolied bestuursapparaat en een groot ledenbestand dat zich als een buitenparlementaire beweging gedroeg.’¹⁷⁰ Voordat aan de hand van dit onderzoek betekenis zal worden gegeven aan deze constatering, volgt eerst nog een bondige synthese van beide hoofdstukken.

Het vergelijken van de context waaruit de partijen voortkwamen, is problematisch vanwege de periodisering. Ondanks dat de ARP vijftien jaar eerder ontstond dan de SDAP, blijft de in de inleiding geponeerde veronderstelling – dat de partijen op een andere manier ontstonden – overeind. De stichting van de ARP was het werk van een selecte club antirevolutionaire prominenten, voornamelijk Abraham Kuyper, en werd van bovenaf vormgegeven. Het primaat lag volgens de partijstatuten dan wel bij de deputaten van de kiesverenigingen, de studie van historicus Rienk Janssens liet zien dat het Centraal Comité in de praktijk veel macht had. De ontstaansgeschiedenis van de SDAP was onlosmakelijk verbonden met de Sociaal-Democratische Bond (SDB). Nadat de SDB de deur van de parlementaire weg definitief dicht had getrokken, schiep dit een vacuüm voor een parlementaire sociaaldemocratie. Een heteroog gezelschap van twaalf initiatiefnemers, allen politiek onervaren, zou uiteindelijk in augustus 1894 een open uitnodiging doen aan iedereen die zich sociaaldemocraat voelde. Gedurende de constituerende vergadering, op 26 augustus, werd een vervolg gegeven met een demonstratie voor het algemeen kiesrecht. De SDAP voldeed aan het predicaat ‘massapartij.’

De institutionalisering voltrok zich langs hetzelfde stramien. De ARP zou in de jaren na 1879 centralistisch institutionaliseren, waarbij een belangrijke rol was weggelegd voor Kuyper. Het Centraal Comité oefende op de toogdagen – de deputatenvergaderingen één maand voor de verkiezingen – haar invloed uit op de kiesverenigingen en controleerde zo de kandidatenlijsten. Kuyper en zijn medestanders, ‘democraten’ of de *gauche*, werden nog wel geremd door de ‘aristocraten.’ Deze ‘heeren’, veelal Kamerleden of lokaal richtinggevend aan kiesverenigingen, waren wars van partijdiscipline en de strikte gebondenheid aan een vastomlijnd beginselprogramma. Wanneer we ons strikt richten op het partij kader, moet worden vastgesteld dat de SDAP in hoge mate bestuurd werd door een oligarchie. Het laatste woord lag bij de leden, toch werden de belangrijkste posities in de partij bezet door veelal dezelfde

¹⁷⁰ Van Veldhuizen, *De partij*, 10. Zie ook: Manin, *Representative government*, 206-208.

personen. Dit vormt echter sinds de grondige studie van Robert Michels (1911) naar de Duitse sociaaldemocratische partij als een kenmerk van massapartijen en moet niet worden gezien als een verwerping van die notie. De partij blies de demonstraties voor het algemeen kiesrecht nieuw leven in en er kon gesproken worden van een bescheiden achterban die zich buitenparlementair liet gelden. Het werk van Van Veldhuizen biedt echter een nuancering op de ‘marxistisch ingegeven geschiedschrijving.’¹⁷¹ Benader de partij zoals verreweg de meeste van haar leden dat aanvankelijk deden, als een vereniging en niet zozeer als een noodzakelijke emancipatiebeweging.

De mogelijkheid tot een meerdimensionale opvatting van het begrip partij speelde ook de ARP parten. Naast de enge definitie van ‘partij’, de organisatie, werd in antirevolutionaire kringen ook ‘partij’ gebruikt wanneer men doelde op een ‘volksdeel.’ In de jaren 1880 zou de ARP nog geen volwaardige massapartij vormen. Hiervoor was de achterban nog niet duidelijk genoeg onderdeel van de partij, tot dan toe waren het slechts de deputaten van kiesverenigingen die zich lieten gelden. Wel schikte de partij zich al naar de functie die massapartijen zouden gaan invullen in de politieke constellatie van de massademocratie. De ARP nam een schakelpositie in tussen de *civil society* en de staat en respecteerde daarmee zowel het bestaan van andere ‘volksdelen’ als het gezag van de staat. De ARP zou een uitgroeien tot een massapartij vanaf het moment dat zij niet meer trachtte het hele ‘volksdeel’ te representeren, maar alleen nog maar de ‘kleine luyden’ representeerden.¹⁷² Nadat de ‘heeren’ afzonderlijk verder gingen, kon het Centraal Comité de centralisatie en partijdiscipline verder bevorderen. Dit werd gerechtvaardigd met het oog op de verkiezingen van 1897, waarbij het aantal kiezers zou verdubbelen. Een maand voor de verkiezingen vierde Kuyper zijn vijftienvigjarig jubileum als hoofdredacteur van *De Standaard*. Die dag te Amsterdam, waar duizenden antirevolutionairen op de been waren, symboliseerde de definitieve overgang van de ARP naar een massapartij. De ARP zou een flinke verkiezingswinst boeken en zou vier jaar later onder aanvoering van Kuyper het eerste confessionele kabinet met de katholieken leiden. De SDAP zag zichzelf als spil in de arbeidersbeweging. De realisatie van het afwerpen van het juk van de kapitalistische maatschappij was onvermijdelijk. Om de klassenstrijd succesvol aan te kunnen gaan, moest de arbeidersbeweging inzetten op een grootschalige organisatie. Hierdoor zou uiteindelijk de bourgeoisie tegenover de arbeiders staan; ‘het oude tegen het nieuwe, het kapitalisme

¹⁷¹ Van Veldhuizen, *De partij*, 12, 279.

¹⁷² In enige mate gechargeerd. De partij werd voornamelijk een massapartij door de afscheiding van de voorheen dwarsliggende ‘aristocraten.’

tegenover het socialisme.¹⁷³ Dit gebaat mij een voetnoot te plaatsen bij de consensus in de literatuur, door Katz en Mair geschetst, betreffende de functie die massapartijen vervullen in het politieke bestel. De SDAP erkende namelijk zowel het bestaan van meerdere ‘volksdelen’ – enkel de bourgeoisie als antagonist – als de staat als legitiem instituut. Vanuit de socialistische ideologie van de late negentiende eeuw was het weliswaar logisch in te bedden, met de ‘vergissing van Troelstra’ in het achterhoofd kan ik mij niet aan de indruk onttrekken dat de SDAP de intrinsieke waarde van de democratie niet bepaald hoog had zitten. De discrepantie met het model van Katz en Mair kan gezien worden als een uitvloeisel van het meer Marxistisch geladen socialisme. Het programma was grotendeels gebaseerd op het Duitse *Erfurter Programm* daterend uit 1891, dat nog sterk marxistisch georiënteerd.¹⁷⁴

Ten slotte is de waarde en het begrip van het concept ‘democratie’ binnen de richtingen voor het voetlicht gebracht. Hier vertonen de partijen een opvallende gelijkenis. Beide partijen hechtten weinig waarde aan de intrinsieke waarde van de massademocratie. Een van de meest concrete manieren waarop dat toetsbaar was, wat het standpunt inzake het algemeen kiesrecht. De ARP zou het algemeen kiesrecht pas in 1917 omarmen toen zij zeker wist dat zij, de confessionelen hadden vanwege de verzuiling beter grip op de volksdelen, er electorale winst uit zou halen.¹⁷⁵ Daarvoor hadden de antirevolutionairen altijd het ‘gezinshoofdkiesrecht’ bepleit. Daarbij had Kuyper bevestiging gevonden in Amerika: ‘democratie als regeringsvorm’ was principieel incorrect. De ARP zou rond het jaar 1900 dan wel fungeren als een massapartij, zij was geen wegbereider van de massademocratie. Dit gold in sterke mate ook voor de SDAP, al werd het algemeen kiesrecht niet afgewezen. Wel kon de partij niet genoeg benadrukken dat het kiesrecht instrumenteel was aan het socialistische einddoel. Daarnaast was Troelstra huiverig voor het algemeen vrouwenkiesrecht, omdat zij wel eens het electoraat van de confessionelen zouden kunnen verruimen.

De methode van de *method of agreement* heeft in ieder geval een antwoord op de onderzoeksvraag opgeleverd: welke rol speelde de democratieopvatting van nieuwe politieke partijen in de vestiging van de massademocratie?¹⁷⁶ De massapartijen opereerden niet vanuit een intrinsieke waardering voor de waarde van de massademocratie. Zij waren dus niet de pleitbezorgers van de massademocratie.

Dit heeft betrekking op het in de inleiding ontwaarde hiaat van Manin: het presenteren

¹⁷³ Troelstra, *De SDAP*, 15 - 25.

¹⁷⁴ Tromp, *Beginselprogramma*, 100.

¹⁷⁵ Van Klinken, *Actieve burgers*, 559.

¹⁷⁶ Via deze methode wordt een verklaring gezocht voor het feit dat twee casussen met een relatief verschillend startpunt naar hetzelfde eindpunt toe bewegen.

van massapartijen als *deus ex machina*. Als beide partijen ‘massademocratie’ slechts zagen als een instrument, wat was dan wel de verklarende factor voor het ontstaan van massapartijen? Katz en Mair stellen dat breuken in partijsystemen – in dit geval tussen het ‘parlementarisme’ en de ‘massademocratie’ – gedreven worden door interne politieke actoren. Concreet zeggen zij dat de overgang van het ‘parlementarisme’ naar de ‘massademocratie’ veroorzaakt wordt door massapartijen. Wanneer we de twee onderzochte casussen nog eens onder de loep nemen, kan met dit onderzoek alleen met zekerheid worden gesteld dat de discursieve effecten die de massapartijen genereerden weinig invloed hadden op de vestiging van de massapartij. In beide casussen vond echter wel een succesvolle institutionalisering van de partij plaats.

Met meer tijd had ik ook graag binnen mijn eigen vergelijking meer aandacht willen schenken aan de onderlinge uitwisseling van ideeën en concepten. Dit zou al een aanzet kunnen vormen voor een vervolgonderzoek. Ook zou mijn onderzoeksvraag breder gesteld kunnen worden, namelijk: welke rol speelden politieke partijen in de vestiging van de massademocratie? Ik heb een voorzichtig begin gemaakt door twee uiteindelijke massapartijen met elkaar te vergelijken. De vervolgstap is om ook buiten de kaders van de massapartijen te gaan. Wanneer we de situatie op Nederland betrekken, zou dan bijvoorbeeld ook aandacht uitgaan moeten gaan naar de Liberale Unie, dat tot aan het uitbreiden van het kiesrecht slechts een verbond vormde zonder beginselprogramma.

Bibliografie

Archieven

Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme (1800-heden) (HDC), Amsterdam

Instituut Internationale Sociale Geschiedenis (IISG), Amsterdam

Koninklijke Bibliotheek (KB), Den Haag

Digital Archive Princeton University Theological library (PUT),

Gepubliceerde bronnen

Gedenkboek. Opgedragen door het feestcomité aan prof. dr .A. Kuyper, bij zijn vijf en twintigjarig jublieum als hoofdredacteur van 'De Standaard' (Amsterdam 1897)

Groen van Prinsterer, Guillaume, *Nederlandsche Gedachten, 1869-1876*, (Amsterdam 1876)

Groen van Prinsterer, Guillaume, *Parlementaire Studiën en Schetsen, deel II*, (Den Haag 1876)

Groen van Prinsterer, Guillaume, *Parlementaire Studiën en Schetsen, deel III*, (Den Haag 1876)

Kuyper, Abraham, *Antirevolutionaire staatskunde I* (Kampen 1916)

Kuyper, Abraham, *Het beroep op het Volksgeweten* (Amsterdam 1869)

Kuyper, Abraham, *Soevereiniteit in eigen kring* (Amsterdam 1880)

Kuyper, Abraham, *Ons Program* (Amsterdam 1879)

Kuyper, Abraham, *Volharden bij het ideaal: openingswoord ter deputatenvergadering van 17 april 1901* (Amsterdam 1901)

Troelstra, Pieter Jelles, *De S.D.A.P. Haar ontstaan, doel en streven geschetst* (Amsterdam 1899)

Troelstra, Pieter Jelles, *Het Kiesrecht en de Sociaaldemokratie* (Amsterdam 1894)

Troelstra, *Gedenkschriften II* (Amsterdam 1927)

Vliegen, W.H. 'Aan de Sociaaldemokraten in Nederland', in: *S.D.A.P. 1894-1904 Na Tien*

Jaar. Gedenkschrift bij het tienjarig bestaan der Sociaal-Democratische Arbeiderspartij
(Amsterdam 1904)

Periodieken

De Standaard

De Sociaaldemokraat

Recht voor Allen

Algemeen Handelsblad

De Tijd

De Baanbreker

Literatuurlijst

Bos, Dennis, *Waarachtige volksvrienden. De vroege socialistische beweging in Amsterdam, 1848-1894* (Amsterdam 2001)

Buiting, Henry, *Richtingen en partijstrijd in de SDAP* (Amsterdam 1989)

Charité, J. *De sociaal-Democratische Bond als orde- en gezagsprobleem voor de overheid, 1880-1888* (Leiden 1972)

Daalder, Hans, *Van oude en nieuwe regenten. Politiek in Nederland* (Amsterdam 1996)

Duverger, Maurice, *Political Parties: Their Organization and Activity in the Modern State* (New York)

Haan, Ido de, *Het beginsel van leven en wasdom. De constitutie van de Nederlandse politiek in de negentiende eeuw* (Amsterdam 2003).

Haan, Ido de en Henk te Velde, 'Vormen van politiek. Veranderingen van de openbaarheid in Nederland 1848-1900', *BMGN-Low Countries Historical Review* 111 (1996) 2, 167-200

Harinck, George, *Varia Americana - in de voetsporen van Abraham Kuyper* (Amsterdam 2016),

Horssen, P. van en D. Rietveld, 'de Sociaal Democratische Bond. Een onderzoek naar het ontstaan van haar afdelingen en haar sociale structuur', en 'De Sociaal Democratische Bond', in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, I (1975) 5-71, 6-8.

Janssens, Rienk, 'Antirevolutionaire organisatievorming 1871-1879', in: George Harinck, Roel Kuiper en Peter Bak (red.), *De Antirevolutionaire partij 1829-1980* (Hilversum 2001), 53-72

Jong, Ron de, *Van standspolitiek naar partijloyaliteit. Verkiezingen voor de Tweede Kamer 1848-1887* (Hilversum 1999)

Katz, Richard en Peter Mair, 'Changing Models of Party Organization: The Rise of the Cartel Party', *Party Politics* 1 (1995) 1, 5-28

Klinken, Gert, *Actieve burgers. Nederlanders en hun politieke partijen 1870-1918* (Amsterdam 2003)

Koetsveld, C.E. van *Het ontstaan, de beginselen en de geschiedenis van onze politieke partijen* (Rotterdam 1904)

Koole, Ruud, *De opkomst van de moderne kaderpartij. Veranderende partijorganisatie in Nederland 1960-1990* (Utrecht 1992)

Kuiper, Roel, 'Het Nederlands protestantisme in ontwikkelingsperspectief (1860-1940)', in: J. de Bruin (red.), *Een land nog niet in kaart gebracht. Aspecten van het protestants-christelijke leven in Nederland in de jaren 1880-1940* (Amsterdam 1987), 1-25

Kuiper, Roel 'Uit het dal omhoog 1894-1905', in: George Harinck, Roel Kuiper en Peter Bak, *De Antirevolutionaire Partij 1829-1980*, 93-113

Michels, Robert, *Zur Soziologie des Parteiwesens in der modernen Demokratie. Untersuchungen über die oligarchischen Tendenzen des Gruppenlebens* (Leipzig 1911)

Manin, Bernard, *The Principles of Representative Government* (Cambridge 1997)

Perry, Jos, 'Van Groningen naar Zwolle. De wording van de SDAP, Socialisme & Democratie, nr. 41 (1984), 10

Ragin, Charles C., *The Comparative Method. Moving Beyond Qualitative and Quantitative Strategies* (Los Angeles 1987)

Rooy, Piet de, *Ons stipje op de wereldkaart. De politieke cultuur van Nederland in de negentiende en twintigste eeuw* (Amsterdam 2015)

De Rooy, Piet, *Een revolutie die voorbij ging. Domela Nieuwenhuis en het Palingoproer* (Bussum 1971)

Rooy, Piet de 'De sociaal-democratische passie voor politiek', in: De Beus, van Doorn en de Rooy, *De ideologische driehoek. Nederlandse politiek in historisch perspectief* (Amsterdam 1996), 136-178

Rosanvallon, Pierre, 'De democratie compliceren om haar te voltooien' (Spinozalezing 2012), in: Pierre Rosanvallon, *Democratie en tegendemocratie* (Amsterdam 2012), 63-91

Schutte, G.J., 'Over '86 en '92 en daarna. Kuypers gereformeerde wereld herdacht', *BMGN* 110 (1995) 2, 515-547

Tromp, Bart, *het sociaal-democratisch programma. De beginselprogramma's van SDB, SDAP en PvdA 1878-1977* (Amsterdam 2002)

Veldhuizen, Adriaan van, *De partij. Over het politieke leven in de vroege S.D.A.P.* (Amsterdam 2015)

Vlaming, Willem de 'Strafrechtspleging, strafwet en socialisten' in: S. Faber, S. van Ruller, C. Fijnaut, J. van der Linden, H.J. Franke, H.A. Diederiks, Chr.G.T.M. Leonards, R.M. Dekker, G. Hekma, W.C. de Vlaming en B. Luger, *Criminaliteit in de negentiende eeuw* (Hilversum

1989), 125-141